

ISSN 2521-6333

Volume 2
Number 2

2018

Journal of Baku Engineering University

PHILOLOGY *and*
PEDAGOGY

Journal is published twice a year
Number - 1. June, Number - 2. December
An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Islam Huseynov

Co - Editors

Jamil Mammadov

Editorial board

Ajdar Agayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Aida Qasimova (Azerbaijan, Baku State University)

Akif Huseynli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Kenan Beshirov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

M.Bahaddin Acat (Turkey, Osmangazi University)

Minaxanım Təkləli (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Seyran Gayibov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarana Hacıyeva (Azerbaijan, Baku Engineering University)

International Advisory board

Abdul Aziz Abdul Hafis El Khouli (Egypt, Cairo University)

Dogan Kaya (Turkey, Cumhuriyet University)

Gholam Reza Sabri Tabrizi (London, Edinburg Uni. King College)

Isa Habibbeyli (Azerbaijan, National Academy of Science)

Nazan Bekiroglu (Turkey, Karadeniz Technical University)

Nazim Hikmet Polat (Turkey, Gazi University)

Nizami Cafarov (Azerbaijan, Baku State University)

Sheref Boyraz (Turkey, Cumhuriyet University)

Yavuz Akpinar (Turkey, Ege University)

Celil Nagiyev (Azerbaijan, Baku State University)

Executive Editors

Shafag Alizade

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0102, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 95 **Fax:** 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-philo.ped@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: *Journal Of Baku Engineering University*

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6333

ISSN 2521-6333

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

Philology and Pedagogy

2018. Volume 2, Number 2

CONTENTS

MİFOLOJİ DÜNYA QAVRAYIŞINDA TƏBİƏT SİMBOLİKASI VƏ ONUN İNTERTEKSTUAL MƏZMUNU (ŞƏRQ VƏ QƏRB EPOS MÜHİTİ KONTEKSTİNDƏ)	
<i>Ətrabə Gül</i>	73
TÜRK DİLİNDƏ TEMPORAL SÖZLƏR	
<i>Fil.ü.f.d. Zabitə M. Teymurlu, Fil.ü.f.d., dos. Gülxanım T. İsmixanova</i>	79
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BƏZİ SOMATİK VAHİDLƏRİN QRAMMATİK TƏSVİRİ	
<i>Jalə Qəniyeva, Zabitə Teymurlu</i>	85
ÜMUMTÜRK ETNOQRAFİK LÜĞƏTİNDƏ NOVRUZ BAYRAMI MƏRASİM LEKSİKASININ YERİ	
<i>Subeybat Tahir</i>	91
AZERBAYCAN VE ANADOLU'DA TOPLA OYNANILAN ÇOCUK OYUNLARI	
<i>Meleyke Memmedova</i>	99
THE ROLE OF PARENTS IN INCLUSIVE EDUCATION	
<i>Parvana Karimova, Irada Mammadova</i>	107
HƏYAT BİLGİSİ DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYASININ QURULMASINDA İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ	
<i>Günəl Şəmilzadə Rəhil</i>	113
TƏLİM-TƏRBİYƏ PROSESİNDƏ HUMANİST PSİXOLOGİYANIN NƏZƏRƏ ALINMASI	
<i>Cəmil Məmmədov Oxtəkin oğlu, Sultanova İlhamə Həmid qızı</i>	123
MÜƏLLİMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ÖZÜNÜ QİYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU	
<i>Günəl Bayramova, Pərvinə Kərimova</i>	131
ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE ÇALGILARLA İLGİLİ ÇOK ANLAMLI KELİMELE	
<i>Zümrüt Emiroğlu</i>	136
ƏMİN ABİDİN "HECA VƏZNİNİN TARİXİ" MƏQALƏSİ HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR	
<i>Seyran Qayıbov</i>	142

UOT: 82

MİFOLOJİ DÜNYA QAVRAYIŞINDA TƏBİƏT SİMVOLİKASI VƏ ONUN İNTERTEKSTUAL MƏZMUNU (ŞƏRQ VƏ QƏRB EPOS MÜHİTİ KONTEKSTİNDƏ)

Ətrabə GÜLBakı Mühəndislik Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**XÜLASƏ**

Mif əski təsəvvürləri, onun zənginlik laylarını, dünya qavrayışının gedişini aydınlaşdırmaq üçün lazımı qədər material verir. Burada xalqın inam və etiqadları, həyat fəlsəfəsi və s. özünün əksini tapır. Şərq və Avropa epos nümunələri əsasında aparılan təhlillər onun mahiyyətini, məzmun çalarlarını aydınlaşdırmağa əsaslı şərait yaradır. "Bilqamış", "İliada", "Odissey", "Yaradılış", "Oğuz Kağan", "Ərqənəkən", "Boz qurd", "Beovulf", "Edda", "Kuxulin haqqında dastan" və s. möhtəşəm abidələrin verdiyi informasiya intertekstuallıq baxımından indiyə qədər elə də araşdırmaların faktına çevrilməmişdir. Buradakı məzmun qatları, simvolik xarakteri, təbiət simvolikasının rəngarənglik çalarları ədəbi-mədəni proses kontekstində məsələnin aydınlaşmasına əsaslı imkan yaradır. Bütün bunların bir küll halında təhlili əski prosesdən günümüzdə qədər olan zənginliklə faktlaşır və daha sistemli araşdırmaların aparılmasını gərəkli edir.

Açar sözlər: Mif, epos, təbiət simvolikası, "Bilqamış", "İliada", "Odissey", "Yaradılış", "Oğuz Kağan", "Ərqənəkən", "Boz qurd", "Beovulf", "Edda", "Kuxulin haqqında dastan" və s.

NATURE SYMBOLS AND ITS INTERTEXTUAL CONTENT IN THE CONCEPT OF WORLD (ON THE BASIS OF EASTERN AND WESTERN EPOS ENVIRONMENT)

ABSTRACT

Myth supply compulsive information to get the hang of ancient conceptions, the cavalcade of notion of world with its rich layers. Here are reverberated predominant beliefs and life philosophy of a nation. The analyses on the Eastern and European epos samples provide condition to clarify the nature and content of the study in depth. The information provided in "Bilgamesh", "Iliad", "Odyssey", "Geneses", "Oghuz Kaghan", "Ergenekon", "Bozkurt", "Beowulf", "Edda", "Kukhulin" and some other folklore samples have not been brought into discussion from the score of intertextuality up till now. The content development, symbolic characters, opulent hues of nature symbols prosper deep elucidation of the problem of literary cultural process on contextual ground. The analysis of this matter as a whole proves that the need to systematic study of this problem is in spotlight yet.

Key Words: Myth, epos, nature symbols, "Bilgamesh", "Iliad", "Odyssey", "Geneses", "Oghuz Kaghan", "Ergenekon", "Bozkurt", "Beowulf", "Edda" haqqında dastan" və s.

ПРИРОДНАЯ СИМВОЛИКА И ЕГО ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОЕ СОДЕРЖАНИЕ В МИФОЛОГИЧЕСКОМ ВОСПРИЯТИИ МИРА. (В КОНТЕКСТЕ СФЕРЫ ЭПОСА ВОСТОКА И ЗАПАДА)

РЕЗЮМЕ

Миф предоставляет нам достаточно сведений для разъяснения древних представлений, его богатых слоев и восприятия мира. Здесь отражаются убеждения, вероисповедания и жизненная философия и т.д. народа. Исследования проведенные на основе образцов Восточных и Европейских эпосов создают нужные условия для разъяснения его сущности и разновидности содержания. Информация предоставленная грандиозными памятниками такими как "Гильгамеш", "Илиада", "Одиссея", "Создание", "Огуз-Каган", "Арганапон", "Серый Волк", "Беовульф", "Эдда", "Сказания о Кухулине" и т.д. так и не стала материалом исследования с точки зрения интертекстуальности. Плотность содержания, символический характер, многообразие природной символики создают основательную возможность для разъяснения задачи в контексте литературно-культурного процесса. В целом, анализ всего этого является богатым фактом с ранних процессов до настоящего времени и становится необходимым для проведения более обширных исследований.

Ключевые слова: Миф, эпос, природная символика, "Гильгамеш", "Илиада", "Одиссея", "Создание", "Огуз-Каган", "Арганапон", "Серый Волк", "Беовульф", "Эдда", "Сказания о Кухулине"

Məsələnin qoyuluşu: Şərq və Qərb epos mühitində mifoloji dünya qavrayışı və onun simvolikası.

İşin məqsədi: Mifik dünya qavrayışının, təbiət simvolikasının arxaiik modellərini, mifoloji mühitdə mövcud qəlibləşmə sistemini və onun spesifiklik məqamlarını aydınlaşdırmaq.

Mifoloji yaddaş və onun ehtiva elədiyi məzmun dünyanın dərkini, həyata münasibətin özünəməxsusluq sistemlərini aydınlaşdırmaq üçün ən əsaslı mənbələrdəndir. Şərqin və Qərbın zəngin mif örnəkləri ibtidai təsəvvür modelləri günümüzdə qədər müxtəlif biçim və səviyyələrdə gəlib çatmışdır. Dünyanın yaranışı, göy cisimləri, ilk insan haqqında olan təsəvvürlər əfsanə, əsatir örnəklərindən dini kitablara, epos mühitinə, bütünlükdə etnokulturoloji sistemin mahiyyətinə qədər özünə yer almışdır. Səməvi kitablardakı ("Tövrat", "Zəbur", "İncil", "Quran") ilahi sistem, möcüzə və ecəzkarlıqlar, müqəddəs qanunlar, mif örtüyü ilə süslənmələr və s. öz kökləri ilə daha ilkin olanı, başlanğıcı və bütünlükdə əvvəldən axıra gedışı, nizamı müəyyənləşdirir. "Avesta", "Mahabharata", "Bilqamis", "İliada", "Odisseya" və s. kimi möhtəşəm abidələrin mahiyyətində ehtiva olunan (bəlkə də gizlənən) yaddaş və təsəvvür intertekstuallıq müstəvisində mükəmməl bir başlanğıcı və nizamın olması haqqında bilgini düşünməyə əsas verir. Dünya elmi-nəzəri fikri, eləcə də insan ağı yaranışın başlanğıcından günümüzdə qədər onu dərkə və sistemin özünü özü üçün aydınlaşdırmağa köklənmişdir. Bütün məktəb və nəzəriyyələr (mifoloji məktəb, tarixi məktəb, iqtibas nəzəriyyəsi, antropoloji nəzəriyyə, fin məktəbi və s.) hamısı tipoloji aspektdə təhlillərə üstünlük verməklə, olanlardan çıxış etməklə real və qeyri-real olanı müxtəlif səviyyələrdə aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Mahiyyət isə daha çox simvolik kodlarla, mifdən eposa gələnrlə müxtəlif səviyyələrdə öz izlərini qoymuşdur. "Yaradılış", "Ərqnəkon", "Boz qurd", "Törəyiş", "Köç", "Oğuz Kağan", "Uralbatır", "Koblandıbatır", "Canqar", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koroğlu" və s. kimi abidələrin məzmun qatları və mahiyyətindəki simvolik sistem, məsələn, əbədiyaşarlıq axtarışı (təbiət və gül simvolikası) bunun nümunəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi N. Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında İsgəndərin cahangirlikdən peyğəmbərliyə və oradan da əbədiyaşarlıq istəyinə gəlişi düşüncə hadisəsi kimi bütünlükdə insanlığın iç təsəvvürünə bağlanır.

Avropa epos mühitinin möhtəşəm abidələri "Kuxilin haqqında dastan", "Kelt dastanı", "Beovulf", "Nibelunqlar haqqında nəğmələr", "Edda", "Roland haqqında dastan" öz mahiyyətində olanlarla bütöv bir mədəniyyət layını, etnokulturoloji sistemin tarixi-mədəni axarını aydınlaşdırır. İbtidai icma cəmiyyət modellərini və onların həyat fəlsəfəsini, cəmiyyətin özünün idarəçilik və yaşam prinsiplərini bu və ya digər dərəcədə günümüzdə gətirən bu nümunələr daxilində daha dərinlərə, ilkin olanların yaşamına şərait yaratmaqla fətləşir. Təbiət və insan, öyrənmə və dərk cəhdləri (bəlkə də qarşıdurmalar) mifoloji yaddaşın hadisəsi olaraq bu və ya digər dərəcədə eposun məzmun və ifadə qatlarında özünü qoruyub saxlamaq missiyasında da görünür. Məsələn, "Kelt dastanları"nda möcüzəli səyahətlər, dəniz əhvalatları, "Branın dəniz səyahəti"ndə cənnət ölkəsi və s. kimi epizodlar mifik təsəvvürlərin faktı olaraq dəqqəti cəlb edir. Məlum olduğu kimi, "mif bəşər təfəkkürünün müəyyən mərhələsinin məhsuludur. İnsanın təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə təması onun şüurunun inkişafı üçün əsas olmuşdur. Mifologiya zaman keçdikcə insanın bədii təfəkkürünün inkişafına çevrilmişdir. Çox qədim zamanlarda ətraf hadisələrə ümumiyyətlə münasibət bildirən insanlar sonralar təbiət və cəmiyyətin bədii dərkinə və şərhinə başlayırlar. Uzun zaman ətraf hadisələrdən heyratə gələn qədim insan onun bədii dərkinə şüurunun inkişafının müəyyən mərhələsində gəlib çatmışdır" (2, 129). Simvollaşma və dərk, şüuraltı informasiya prosesinin dinamikası da elə həmin zaman kəsiklərindən öz

başlanğıcını götürmüşdür. Bəşər sivilizasiyanın mədəniyyət, dəyər təsəvvürləri, qəlibləşmiş etikətlər, inam və etiqadlar və s. hamısı tarixi axarda bütövləşmişdir. Məsələn, "Yaradılış" dastanında dünyanın yaranması ilə bağlı bilgiler, yer üzünün sudan ibarət olması (su başlanğıc), Kayra xan, Ağ Ananın özünə bənzəri yaratmaq təsəvvürü və yerin təkindən torpaq gətirilməsi dünya nizamının düzənlənməsi haqqında təsəvvürlərdir.

Avropa epos mühitinin möhtəşəm abidələrindən olan "Kelt dastanı", "Kuxilin haqqında dastan", "Edda" eradan əvvəlki IV-III əsrlərə bağlanır. Düzdür onların yazıya gətirilməsi sonranın hadisəsi olsa da, lakin yazıya qədər uzun və həm də keşməkeşli yaddaş yolu keçmişdir. Onların kitablaşması və keçirdiyi tarixi proses özü qədər də (bəlkə də özündən qat-qat çox) şifahi yol keçmişdir. "Beovulf" da qəbilə münasibətlərindən, heybətli düşmən qarşılaşmasına qədər ciddi bir mənzərə sərgilənir. "İliada", "Odisseya", "Tristan və İzolda", "Kuxilin haqqında dastan" da olan mənzərənin müxtəlif forma və aspektləri fəlakətləşir. Bütünlükdə Şərq epos mühitində də bu mahiyyət etibarilə eyni tiplidir. Müxtəlif səviyyələrdə özünə yer alan düşüncə modelləri və onun mahiyyətində qorunub saxlanan bilgiler müəyyən reallıqlara bağlanır. Məsələn, Beovulf və Qrendal qarşılaşması ilə ("Beovulf" da), Basat və Təpəgöz qarşılaşması ("Kitabi-Dədə Qorqud") arasında ciddi mahiyyət yaxınlığı vardır. Qorqudsünaslar, eləcə də Avropa epos mühitinin araşdırıcıları məsələnin mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən aydınlaşdırmağa çalışıblar. Burada məhəlli səviyyədə mifoloji dərkə və bəşəri olana qədər ciddi yanaşmalar özünə yer alır. Daha çox isə tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində etnosların qarşılaşdığı faciə və bəlaların ümumiləşdirilməsi olması kimi təhlilə gətirilir. Maraqlı olan isə intertekstuallıq müstəvisinə onların ehtiva etdiyi yaddaş və məzmun kodlarının aydınlaşmasıdır.

Mifik yaddaş öz genetik sistemi və təsəvvür kodları ilə son dərəcədə mükəmməl və əski bağlantılarla səciyyələnən faktura ilə təmsil olunur. Təbiət, onun əsrarəngiz məzmunu, arxitektolik sistemi bütün zamanlarda (ilkin olandan günümüzdə qədər) mükəmməl bilgiləri və ilkinliyə bağlanan təsəvvürləri ilə bədii düşüncə üçün bir qaynaq olmuşdur. Elmin, texnikanın, sivilizasiyaların yeni-yeni uğurlarının konkret faktlarına baxmayaraq, yenə də insan bədii düşüncəsinin, eləcə də ruhunun əli həmin ilkinliyə uzalıdır. Mövcud örnəklər, mif nümunələri və ədəbi-nəzəri fikrin (eləcə də ədəbi-mədəni mühitin) ona meyillənməsində çoxalan tendensiya bunun nümunəsidir. "Bilqamış", "Yaradılış", "Oğuz Kağan", "Şu", "Ərqənəkən", "Boz qurd", "Törəyiş", "Köç", "Koblandıbatır", "Manas", "Alpamış" və s. möhtəşəm abidələrin günümüzdə daşıyıb gətirdiyi faktlar vardır. Tipoloji müstəvidə bunların iç bağlantıları, struktural sistemindən məzmun qatlarına qədər olanlar bütünlükdə bəşər sivilizasiyasının özünəməxsusluq xronotopları ilə fəlakətləşir. Məsələn, "Bilqamış", "Kitabi-Dədə Qorqud" paralellərində (buraya "Beovulf", "İliada", "Odisseya" nı da əlavə etmək olar) təbiət simvolikası, qəhrəman tipləri, epos informasiyası baxımından mükəmməl bir zənginliklə diqqəti cəlb edir. "Cavanlıq çiçəyi" düşüncəsi xalq əfsanə və mif örnəklərində, inam və etiqadlarında bu və digər şəkildə özünə yer alır. Bilqamış // Utnapiştin qarşılaşmasında əbədi həyat məsələsi bir tərəf kimi maraq doğurur. Dənizin dibindəki cavanlıq çiçəyi arxasınca yollanan Bilqamış o çiçəyi özü yemir, qəbiləsinə gətirib ölümsüzlük qazanmaq təsəvvürü ilə yaşayır. Həmin çiçəyi isə yolda ilan oğurlayır və ölümsüzlüyü qazanır.

Urşanabi, bil o çiçək çox məşhurdur sehrlidir,
Çünki adamlar onunla sehrli həyat əldə edir.
Onu mütləq mən hasarlı Uruka çatdırmalıyam.
Onu xalqıma yetirib, camaata verməliyəm.
Görsəm qoca cavanlaşır, mən də o cür edəcəyəm,

Gəncliyimə qayıdaraq məqsədimə yetəcəyəm.
 ...Bilqamıs suyu səpsərin, tərtəmiz bir dəryaça gördü,
 Könünə sərinlik düşdü, qalxıb o suya baş vurdu,
 İlan çiçək ətri duyub, yuvasından baş çıxardı,
 O çiçəyi oğurlayıb sakitcə çəkib apardı (1, 97).

Göründüyü kimi, buradakı təfsilat əski zamanlardan bu yana insan düşüncəsində özünə yer almış əbədi həyat təsəvvürünə bağlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və s. epos nümunələri eləcə də əfsanə və nağıllar bunun klassik səciyyəli örnəkləridir. Çiçəyin işarələdiyi simvolika mətn tiplərində yerinə və şəraitinə görə müxtəlif xarakterlidir. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda ovda ölümcül yaralanan Buğac anasına deyir:

“-Ana, ağlamagil, mənə bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmagil! Boz atlı Xızr (İlyas) mənə gəldi. Üç kərə yaramı sığadı. Bu yaradan sənə ölüm yoxdur – (dedi). Dağ çiçəyi, ana südü sənə məlhəmdir, - dedi.

Böylə degəc qırx incə qız yayıldı, dağ çiçəyi döşürdülər. Oğlanın anası əmcəyin bir sıxdı, südü gəlmədi, iki sıxdı, südü gəlmədi, üçüncüdə kəndüyə zərb elədi qanı doldu. Çıxdı, südlə qan qarışıq gəldi.

Dağ çiçəyi ilə südü (qarışdırıb) oğlanın yarasına urdular, (bağladılar)” (3, 27). Mif, folklor informasiyası bütün müstəvilərdə təbiət simvolikasının müxtəlifliyi, ifadə imkanlarının özünəməxsusluq çaraları ilə inam, etiqad, düşüncə atributları ilə ilkinliyə bağlanır. Ona görə də mövcud nümunələrdə çiçəyin (gülün) mətn informasiyasının simvolikasını bir neçə istiqamətdə nəzərdən keçirmək olar:

- a) əbədiyaşarlıq funksiyasını özündə ehtiva edir;
- b) “cavanlıq çiçəyi” təsəvvürü ilə mifoloji mühitə bağlanır;
- c) zəriflik, incəlik anlamında mükəmməl təsəvvür formalaşdırır;
- ç) gözəllik kateqoriyasında müqayisə predmeti olaraq faktlaşır;
- d) sufi terminologiyasında ciddi məzmunla xarakterizə olunur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında motivləşən “dağ çiçəyi” qəhrəmanın yaşam taleyini müəyyənləşdirmə funksiyası ilə təmsil olunur, ana südü və dağ çiçəyinin formalaşdırdığı təsəvvür “Bilqamıs”la “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları arasında bağların ümumi sistemini ortaya qoyur. Çünki epos mühiti elə möhtəşəm paradigmalara, informasiya qatları ilə yüklənir ki, onların hər birisi arxaik yaddaşda olanların hərəkətliliyi üçün bazaya çevrilir. “Koroğlu” dastanında Misri qılıncın, Qıratın, Düratın, Qoşabulağın müəyyənləşdirdiyi informasiya bir növ etnomədəni yaddaşın davamlılığını (dönməzliyini) göstərir. Eposun “Alı kişi qolu”nda Çənlibellə, Qoşabulaqla bağlı təsəvvür bunun tipik nümunəsidir. “Günlərin bir günü Alı kişi Rövsəni yanına çağırıb dedi:

- Oğul, buradakı dağların birində bir cüt bulaq var, adına Qoşabulaq deyirlər. Yeddi ildən yeddi ilə cümə axşamı məşriq tərəfdən bir ulduz, məğrib tərəfdən də bir ulduz doğar. Bu ulduzlar gəlib göyün ortasında toqquşarlar. Onlar toqquşanda Qoşabulağa nur tökülər, köpüklənib daşar. Hər kim Qoşabulağın o köpüyündə çimsə elə qüvvətli bir igid olar ki, dünyada misli-bərabəri tapılmaz. Hər kim Qoşabulağın suyundan içsə aşıq olar. Özünün də səsi elə güclü olar ki, nərəsindən meşədə aslanlar ürkər, quşlar qanad salar, atlar, qatırlar dırnaq tökər. Çox igidlər, şahzadələr bu su üçün gəliblər, ancaq heç birinin bəxti yar olmayıb. İndi yeddi il tamam olhaol-

dur. Vədə çatıb. Get axtar, Qoşabulağı tap, ancaq köpüyündən bir qab da doldurub mənə gətir" (4, 32). Dastanın müəyyənləşdirdiyi informasiya "Bilqamıs", "Kitabi-Dədə Qorqud" ənənəsində funksiyalaşır və əbədiyaşarlıq düşüncəsində müdrik qoca (Alı kişi) vasitəsilə açılır. Alı kişi el ağsaqqalı, zəngin həyat təsəvvürü ilə obrazlaşır və qəhrəmana ilahi keyfiyyətlərin sirlərini açır. "Ancaq köpüyündən bir qab da doldurub mənə gətir" təsəvvürü bir istiqamətdə "cavanlıq çiçəyi" ilə bağlanır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da "su haqqın didarın görmüşdür" adı ilə səciyyələnilir. Ona görə də onun bir kult olaraq aydınlaşması (elmi və fəlsəfi yozumu) məsələnin arxaik tutumlarını, mif anlamını, ayrı-ayrı mətn nümunələrində ehtiva etdiyi məzmunu aydınlaşdırmağı zəruri edir. Azərbaycan nağıllarında, eləcə də dünya folklor mühitində bunun müxtəlif nümunələri vardır, məsələn, "Məlikməmməd" nağılında "alma" bunun bir başqa faktıdır. "Avesta"da dünya ağacı, dünyanın yaranışı və onun müəyyənləşdirdiyi simvolika bir xətdə təbiətə bağlanır.

"Bilqamıs", "Kuxilin haqqında dastan", "Kelt dastanı", "Edda", "Beovulf", "Tristan və İzolda", "İliada", "Odisseya", "Oğuz Kağan", "Ərqənəkon", "Törəyiş", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Manas", "Alpamış", "Koblandıbatır", "Edige" və s. möhtəşəm abidələr zəngin mətn fakturası ilə mahiyyətində ciddi bağlantıları ehtiva edir. Ədəbiyyatşünas alim İ.Vəliyev "Bilqamıs" dastanı ilə bağlı qənaətlərində "cavanlıq çiçəyi" məqamına toxunaraq yazır: "Dastanın qəhrəmanı Bilqamıs böyük şəhər saldırır, igidliyi və qəhrəmanlığı ilə şöhrət qazanır. O, öz mərdliyi ilə vəhşi heyvanlar içərisində boy atan Enkidü ilə dost olur. Onunla birlikdə Sidr meşəsinə gedib Humbabanı məhv edirlər, çoxlu döyüşlərdən qalib çıxırlar. Lakin Humbabanı öldürdüyünə görə onlar tanrıların qəzəbinə düşər olurlar. Enkiduya ölüm hökmü verilir. Bilqamısın gözü önündə dostu can verib ölür. Bu hadisə Bilqamısı sarsıdır və o, bir xalq qəhrəmanı kimi ölümün özünə qalib gəlmək, insanları onun əlindən xilas etmək istəyir" (5, 6). Göründüyü kimi, burada olan informasiya özlüyündə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu" ilə əlaqələnilir. "Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul boyu"nda Dəli Domrul bir gəncin ölümünü görüb ölümün özünə qarşı mübarizəyə başlayır. Buradakı informasiya öz başlanğıcı ilə ilkin təsəvvürlərə, ölümlə bağlı xalq təsəvvüründəki mifik yaddaşdan gələn başlanğıcın ifadəsinə köklənmişdir.

Mif dünyanı dərk vasitəsi olmaqla günümüzə qədər bütün təfəsilatları ilə gəlib çatmamışdır, lakin onun işarələdiyi məzmun, ayrı-ayrı folklor nümunələrində, inam və etiqadlarda, əfsanə, əsatir örnəklərində, epos nümunələrində mükəmməl bilgi, son dərəcədə mahiyyəti özündə işarələyən biləcək simvolika ilə müəyyənləşir. Bütün bunların dünya epos nümunələri əsasında təhlilə gətirilməsi tarixi-mədəni prosesin, bədii-estetik düşüncənin genetik məzmununu aydınlaşdırmaq üçün zəngin material verir.

İşin elmi nəticələri: Mifoloji dünya qavramı və onun simvolik sistemi epos mühitində ciddi mənzərə ilə səciyyələnir. "Bilqamıs", "İliada", "Odisseya", "Yaradılış", "Oğuz Kağan", "Ərqənəkon", "Boz qurd", "Beovulf", "Edda", "Kuxilin haqqında dastan" və s. mətn və yaddaş hadisəsi olaraq əski təsəvvürlər müstəvisində kifayət qədər mükəmməl bağlantıları ehtiva edir. Onların müxtəlif kontekstlərdə aydınlaşması isə sistemli təhlilləri zəruriləşdirir.

İşin elmi yeniliyi: Ayrı-ayrı epos nümunələrinin Şərq və Qərb kontekstində təhlili intertekstual baxımından zəngin faktura ilə müəyyənləşir. Dünyanın yaranması, ilk insan, əbədi yaşarlıq və s. baxımından olan təhlillər simvolik səviyyəsi ilə tipoloji yanaşmaları gərəkli edir. "Bilqamıs", "Beovulf", "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu" ətrafında aparılan təhlillər mükəmməl bir möhtəşəmliklə fəlakətləşir. Bütün bunların isə təhlilə gətirilməsi sistemli yanaşmaları zəruri edir.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: Epos nümunələri əsasında mif informasiyasının təhlili dünya qavrayışı və onun simvolik xarakteri haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır və tipoloji açılışı ilə xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bilqamıs. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif, 1992, 477 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Gənclik, 1978, 184 s.
4. Koroğlu. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, 1956, 454 s.
5. Vəliyev İ. Gil lövhələrin dastanı. "Bilqamıs" dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, s. 3-7.

UOT: 81**TÜRK DİLİNDƏ TEMPORAL SÖZLƏR****Fil.ü.f.d. Zabitə M. TEYMURLU**

Bakı Mühəndislik Universiteti, baş müəllim

zteymurlu@beu.edu.az

Fil.ü.f.d., dos. Gülxanım T. İSMIXANOVA

Bakı Slavyan Universiteti, baş müəllim

gulxanim_ismixanova@hotmail.com

XÜLASƏ

Dildə müəyyən qrup təşkil edən temporal leksikaya zaman anlayışı bildirən sözlər daxildir. Temporal leksikaya aid olan leksemlər müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq olunaraq sistemləşdirilmişdir. Hər hansı nominativ xüsusiyyət daşıyan leksemlər müxtəlif səbəb nəticəsində temporallığa keçir. Məqalədə həmin səbəblər sadalanır. Zaman məzmunlu isimlərin belə temporallaşması dilin həm morfoloji, həm də sintaktik sistemində öz yerini müəyyənləşdirir. Özünəməxsusluq, adətən, bu dillərinin temporal leksikasına aid olan sözlərin qrammatik əlamətləri ilə yanaşı, həm də semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Temporal leksikaya aid olan zaman anlayışı bildirən sözlərə Azərbaycan və türk ədəbi dilinin yazılı abidələrində, həmçinin, bu dillərin dialektlərinin dilində rast gəlinir. Hər iki dilin temporal leksikasına daxil olan sözlər il, fəsil, ay, həftə, gün və saatın hissələrinə bölünür.

Açar sözlər: temporal sözlər, zaman zərfləri, semantika.

TEMPORAL WORDS IN TURKISH**ABSTRACT**

Temporal lexicon, which forms a certain group in the language, includes words that describe time. The lexemes belonging to the temporal lexicon have been systematized and analyzed by various linguists. The lexemes bearing any nominal feature move to temporality as a result of various reasons. The article lists those reasons. Even the temporalization of time-consuming names determines its place in both morphological and syntactic language. Peculiarity is typically associated with the grammatical features of the words relating to the temporal lexicon of these languages, as well as their semantic characteristics.

Expressions of time conception of temporal lexicon are found in the written monuments of Azerbaijani and Turkish literary language, as well as in the language of dialects of these languages. The words in the temporal lexicon of both languages are divided into years, chapters, months, weeks, days, and hours.

Keywords: temporal words, time adverbs, semantics.

ТЕМПОРАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА В ТУРЕЦКОЙ ЛЕКСИКЕ**РЕЗЮМЕ**

В язык входят слова, составляющие определенную группу и дающие темпоральной лексике концепцию времени. Лексемы, относящиеся к темпоральной лексике, были исследованы и систематизированы разными языковедами. Лексемы, несущие какие-либо номинативные существа, в результате различных причин переходят в темпоральность. Эти же причины перечислены в статье. Темпорирование таких существительных, как значение времени, определяет свое место и в морфологических, и в синтаксических системах. Обычно идентичность грамматических признаков слов, относящихся к темпоральной лексике этих же языков, также параллельно связано с семантическими свойствами.

Слова с временными понятиями темпоральной лексики можно встретить в азербайджанском и турецком литературных языках, в летописях, а также в диалектах этих языков. Слова, относящиеся к темпоральной лексике в обоих языках, делятся на части года, сезона, месяца, недели и часов.

Ключевые слова: темпоральная лексика, концепция времени, лексема номинативность.

Temporal leksikaya mənasında zaman anlayışı olan sözlər daxildir. Onları temporal sözlər də adlandırırlar. Azərbaycan və ingilis dillərinin temporal leksikasını tədqiq edən İ. Təhrov bu qrup sözlərin dildə yaranmasını belə izah edir: “Zaman proseslərinin uzunluğunu ölçmək zərurəti zamanın ölçülməsi vasitələrinin meydana gəlməsinə gətirib çıxardı ki, bu da zamanın ölçü vahidlərini bildirən müvafiq qrup sözlərin üzə çıxması ilə nəticələndi” [17, 8].

İstər Azərbaycan, istərsə də türkdilçiliyində temporal leksikaya aid olan leksemlər müxtəlif dilçilər tərəfindən tədqiq olunaraq sistemləşdirilmişdir. Ə. Tanrıverdi “Kitabi-Dədə Qorqud”da temporalıq ifadə edən sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırıb:

Zərflər: *imdi, dün, sabah, həmişə...*

İsimlər: *yıl, gün, yaz, yay, güz, qış...*

Sifətlər: *yarıncı, ağıl-qaralı...*

Qoşmalar: *əvvəl, sonra, bəri...*

Bağlayıcı sözlər: *qaçan kim, ol vaxt kim...*

Frazeoloji vahidlər: *dün qatmaq, günlərdə bir gün, göz açıb görmək...* [19, 25].

Bu tipli leksemlərin nominativlikdən temporalığa keçməsi müxtəlif səbəblərlə izah oluna bilər. Ən əsas səbəb nitq fəaliyyəti zamanı adresantın zaman məzmunlu leksemlərə daha çox ehtiyac duymasıdır. Belə ki, yerindən asılı olaraq danışan temporal məzmunlu nominativ vahidləri temporal funksiyada işlətmək məcburiyyətində qalır. İkinci mühüm şərt nitq prosesində ikili xüsusiyyətə malik olduğundan həmin leksemlərin keçid prosesində elastikliyinə təmin olunmasıdır. Müasir Azərbaycan dilində zaman zərflərinə nəzər saldıqda bu əlaqə aydın görünür. Həmin əlaqənin qrammatik ifadəsi kimi temporal isimlərin sintaktik baxımdan zaman zərfliliyi funksiyasında çıxış etməsi buna misal ola bilər. Üçüncü mühüm şərt dildə nitq hissələri arasında müvafiq şəkildə keçid modelinin olmasıdır. Ehtiyac olduqda hərəkətə gələn bu tipli keçid modelləri nəticə etibarilə törədici keyfiyyətə malik olur. Yəni bir sıra zaman məzmunlu isimlərin temporallaşması dilin həm morfoloji, həm də sintaktik sistemində öz yerini müəyyənləşdirir.

Z. Korkmaz “Şəkil bilgisi” kitabında 59 zaman məzmunlu söz qeydə alıb [12, 495-498].

M. Ergin başlıca zaman məzmunlu sözlərə bu nümunələri verir: *dün, yarın, şimdi, şimdicek, gece, gündüz, demin, demincek, er geç, erken, daha, gene, yine, akşam, sabah, sabahleyin, geceleyin, akşamleyin, öğleyin, şimdilik, artık, sonra* və s. [7, 247].

Ə. Rəsulov, R. Rüstəmov isə *dün, bugün, demin, akşamleyin, şimdi, yarın, er geç, erken, öbür gün* və s. temporal məzmunlu sözləri zaman zərflərinə aid edir [15, 248].

T. Banguoğlu zaman zərflərinə aşağıdakıları aid edir: *dün, bugün, yarın, er-geç, şimdi, demin, önce, sonra, geçende, yazın, kışın, akşama, haftaya* və s. [4, 374].

Müasir türk xalqlarında il dörd fəslə bölünür, ancaq pratikdə bu bölgünün mövcudluğu tam bəlli deyil. Ehtimala görə, bu dövrdə il iki fəslə bölünmüşdür: yaz-yay, payız-qış. Xatırladaq ki, qədim Çində də belə bir bölgü var. Adəti üzrə, Uzaq Şərq və Sibir xalqları kimi türklərdə də yeni il yaz fəslindən başlayır. Yaz fəslə qədim türk yazılı abidələrində, daha doğrusu, Orxon-Yenisey abidələrində qeyd olunmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divan”ında isə yaz ilin altı ayı, yəni yaz-yay anlamında işlənmişdir [10, 127]. Müasir türk və Azərbaycan dillərində “yaz” lekseminin tələffüzündə ciddi fərq yoxdur, lakin türkmən dilində isə “a” nisbətən uzun tələffüz olunur (ya:z).

Türk filologiyasında bu məsələlər geniş tədqiq olunmuşdur. Prof. Zafer Önler "Türkcə mevsim adları" adlı tədqiqatında bu məsələyə toxunmuş və faktik materiallarla bir çox məqamlara aydınlıq gətirmişdir [14, 71]. Müəllifin qeydinə görə, müasir Türkiyə türkcəsində *ilkbahar*, *yaz*, *sonbahar* və ya *güz*, *kış* leksemləri işlənir. Faktlardan göründüyü kimi, *sonbahar* və *güz* bir-birinin yerində işlənir.

Türk dili tarixi mənbələrinə əsaslanaraq demək olar ki, *yaz* və *yay* leksemləri bəzən bir-birini əvəz etmiş, bəzən də bunları müəyyənləşdirmək çətin olmuşdur. Prof. Zafer Önler bu xüsusda yazır: "Türk xalqlarının qədim abidəsi olan Orxon abidəsində "yay" leksemi həm *yay*, həm də *yaz* kimi işlənir. Klauson göstərir ki, bu söz uzun saitlə, yəni *ya:y* şəklində tələffüz edilir, "yay" və "bahar" anlamını ifadə edir [14, 72]. Bu leksemin "yaz"dan törəndiyini söyləyir. Ryasanen də, bu leksemin "ya:y" şəklində tələffüz edildiyini və "yaz" mənasını ifadə etdiyini göstərdikdən sonra, qədim türkcə, uygurca, cağatayca və başqa dillərdə "yaz" anlamında, kazan, şor, saqay və koybal dillərində "yay"; yakut dilində "say", "yaz" anlamındakı nümunələri təqdim edir və daha sonra isə bu sözdən törəyən *yayla*, *yaylaq* kimi sözlər haqqında müəyyən məlumatlar verir [14, 73].

Qədim türk mənbələrində *yaz/ilkbahar* (yaz-yay) yəqin ki, *ilkbahar-sonbahar* qarşılaşdırılmasından irəli gəlir. Xatırladaq ki, Mahmud Kaşğari "Divan"-ında da *yaz/ilkbahar* zərflərinin işlənməsi və "yaz, yay" mənalarını ifadə etməsi çox maraqlıdır.

İlin iki mövsüm üzrə (yay və qış) dərk olunması bu fəsillərin hər birinin özünəməxsusluğundan, kənd təsərrüfatı məşğuliyyət növü ilə bağlı ola bilər. Qaqauz dilində də belə bir zaman modelinin olması, şübhəsiz ki, onun pratürkdə mövcudluğuna, dördböümlü fəslin nisbətən sonradan meydana gəldiyinə gətirib çıxarır. Çox güman ki, Azərbaycan dilində olan "yaz əkinçi, qış dilənçi" məsəli də semantik baxımdan bu məntiqlə bağlanır. Çünki türk dillərində yaz-yay semantik paralelizmi bunu deməyə imkan verir.

İstər M. Kaşğari "Divan"-ında, istərsə də digər mənbələrdə yay və yaz leksemləri qışa zidd anlamlarda işlədilmişdir. Deməli, *ilkbahar* və *güz* fəsilləri sonrakı həyat təcrübəsinin məhsuludur. Prof. Zafer Önlerin fikrincə, M. Kaşğari "Divan"-ında yaz və yay sözlərinin işlədilmə tezliyinə baxıldıqda məlum olur ki, yay leksemi daha aktiv olmuşdur və buna görə də yaz lekseminə nisbətəndə yay daha qədim hesab oluna bilər. Alimin fikrincə, onu da qeyd etmək olar ki, "Kutadqu Bilik" əsərində "yaz" və "yay" sözü tam olaraq əks mənada işlədilmişdir, yəni *yaysözü* "ilkbahar, yaz"; *yaz* isə "yaz, ilkbahar, yay" mənasında işlənmişdir [14, 76].

Kaşğari "Divan"-ında *yazak-otlaq*; *yazak et* – basdırma; *yaza* – bir yerdə yazı keçirmək və s. nümunələr də verilmişdir [10, 665]. Çox güman ki, Azərbaycan dilinin Muğan dialektində rast gəlinən "ya: lar yazar bizə gələr" cümləsində *yay+a*, *yaz+a* (maq) modeli vardır. Belə hesab etmək olar ki, türk dillərində *ilkbahar* və *güz* mövsümləri sonradan ifadə olunmağa başlanmışdır.

Fars dilindən alınmış *bahar* sözü türk dilində daha çox yayılaraq *ilkbahar* və *sonbahar* terminlərini ortaya çıxarmış, zamanla *yay* sözü tamamilə unudulmuş, *yaz* isə mənə dəyişikliyinə uğrayaraq *yay* anlamını ifadə etmişdir [14, 71]. *Yer*, *yaz*, *yay*, *yil(il)*, *yarın* zaman-məkan məzmunlu leksik vahidlərdəki oxşarlıq dilçilikdə təsadüf hesab edilmir: "Bu tip vahidlər təsadüfə oxşarlıqları yox, eyni semantik yuvadan şaxələnməni xatırladır". [19, 24].

Qədim yazılı abidələrdə fəsil adları *yazın*, *yayın*, *kışın* və *güzün* sözləri ilə ifadə olunur ki, buradakı -ın şəkilçisi zaman zərfinin formal əlaməti kimi işlənmişdir [14, 72]. Bu gün türk dillərində də -ın şəkilçisi ilə işlənmiş zaman zərflərinə təsadüf olunur: qaraqalpaq dilində *cazın* "yayda", *güzün* "payızda", *çayın* "yayda"; kazan-tatar dilində *yazın* "yayda". [16, 83].

Müasir türk dilində bu hala zaman zərflərində rast gəlmək mümkündür: *yazın* “yayda”, *kışın* “qışda”, *baharın* “baharda”, *gündüzün* “gündüz” [4, 56]. - *İssız birev görünümü yazın duvarları kaplayan sarmaşıqlarla, her sene kendilerinin tazeledikleri badana ortadan kaldırılıyordu.* (Dr.S.Asım-gil, Siyah Zambak ve Merve)

Nəticə etibarilə türk dilində geniş istifadə olunan zaman məzmunlu sözlər aşağıdakılardır:

Türk	Azərbaycan
Güzin	Payızda
Kışın	Qışda
Yazın	Yayda
Akşamleyin	Axşamçağı
Dün	Dünən
Sabah	Səhər
Hemen	Dərhal
Yarın	Sabah
Öteki gün	O biri gün
Demin	Bayaq
Daima	Həmişə
Şimdi	İndi
Henüz, hâlâ	Hələ
Ertəsi gün	Ertəsi gün
Hep	Hər zaman
Hiç	Heç vaxt
Öğle	Günorta

Qeyd olunan zaman məzmunlu sözlərə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da təsadüf edilir. Türk ədəbi dilində dün “dünən” və öteki gün “o biri gün”: *Dün* *yoq, ötəki gün evin bundan keçdi* [11, 47]; Türk dilində *şimdi* “indi”: *Gəl imdi bəğəndiğiməldən al* [11, 72]; *Ayıldılar: “İmdi incinmə, xanım, əvvəl onun əlin öpdigimüzə.* [11, 74]. Türk dilində istifadə olunan *şimdi* zaman zərfləri *uş+imdi*–dən yaranmışdır. [8, 247]. Türk dilində *hemen* “dərhal”: *Həman Beyrək atdan endi; Qız aydır: “Çün böylə oldı, həmanimdi iləri turmaq gərək, bəğ oğlu!”–dedi.* [11, 79-80]; *Bir dəxi ağır gətürün kim, heç qısrığa aşmamış ola* [11, 85]; Türk dilində *hep* “hər zaman”: *Həb bir yerdə dərib dururam* [11, 88].

Türk ədəbi dilində təsadüf etdiyimiz zaman məzmunlu sözlərə Azərbaycan dilinin dialektlərində də təsadüf edilir:

Er. Bu söz Azərbaycan dilinin Ağdam, Bərdə, Şuşa, Tərtər şivələrində “tez, tezdən” mənalarını ifadə edir: *Bir az er gəlsəydin, tapardın onu* (Ağdam); *Er dur ku, vaxtında çatasan* (Bərdə) [1, 151]. Bu gün *er* sözü Azərbaycan ədəbi dilində ayrıca söz kimi işlənmir lakin, bu sözə *ertə*, *erkən* sözlərinin tərkibində təsadüf edilir. Türk ədəbi dilində də *er* sözü *er* *geç* söz birləşməsi şəklində işlənir: *Er geç buradan gitmek gerekir* (Reşat N. Güntekin); *Vatanımızın bütün dil ve edebiyat öğretmenlerinin er geç bu hakikate ereceklerine inanıyoruz* (Nihad S.Banarlı). Türk dilinin xalq şivəsində *er* *kalkmak* (erkən qalxmaq), *er kalkan yol alır*, *er evlenen döl alır* (atalar sözü) şəklində işlənir [8, 236]. Qədim türk dili abidələrində *er*, *ir* “erkən, erkən zaman” mənasında işlənib [21, 84].

Öynə. Azərbaycan dilinin əksər şivələrində “günorta yeməyi vaxtı”: *Qalxoççılar hindi öyniyə çıxacegler* (Lənkəran); *-Bir də öynə vaxtı gə* (Ucar) və “vaxt” (Tovuz): *Büyük öynəmizi belə keçirdix* (Tovuz); *Qış öynəsi çox şaqqa olur* (Tovuz) mənasında işlənir [1, 390]. Bu söz türk ədəbi dilində *öğle* şəklində işlənir və “gününorta vaxtı” mənasını ifadə edir: *Sabahı bekleme öğleni, öğleni bekleme akşamı bekleme gibi bir ruh gevşekliğini doğurur* [13, 47]. Qeyd olunan leksik vahidə Türkmən dilində *öyle* “günortadan sonrakı vaxt”, Nogay dilində *üyle* “günorta vaxtı” mənalarında təsadüf

olunub. H.Eren türk dilində işlənən *öğle* şəklini etimoloji inkişafın nəticəsi olaraq qəbul etmir [6, 313]. B.Əhmədov *öy* sözünün əvvəlcə, *öq*, daha sonra *öğ* şəklində olduğunu qeyd edir. O, müqayisə üçün *üyyüt-üğüüt-üqüt*, *söyüd-söğüd-söqüd* kimisözləri verir [9, 122].

Bıldır. Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bildir “keçən il” sözü isə türk ədəbi dilində işlənmir. Lakin türk dilinin ağzlarında bu sözə təsadüf olunur: *bıldır* “keçən il” Afyon ağzı; Bolu ağzı; Qars ağzı; Adana ağzı. Z.Korkmaz *bildir* zərfini türk mənşəli zərflər sırasında verir [12, 454].

Türk dilində, o cümlədən Azərbaycan dilində zaman zərflərinin bir qismi semantika baxımından feilin qrammatik zamanları ilə eyni xətdə birləşir. Daha doğrusu, bir sıra zaman zərfləri feilin qrammatik zaman formasını konkretləşdirir, onun qabarıqlığını təmin edir [19, 26]. Müasir ədəbi dilimizdə olduğu kimi, yazılı abidələrin dilində də feilin qrammatik zamanlarına müvafiq zaman zərfləri zamanın müxtəlif müddətlərini bildirir: *çoxdan*, *əzəldən*, *dün//dünən* (keçmiş zaman), *imdi//indi*, *şimdi*, *bu gün* (indiki zaman), *danla*, *səhər*, *sonra* (gələcək zaman), *müdam*, *həmişə*, *dəmadəm* (universal zaman məzmunu) [18, 329]. Qrammatik baxımdan zamanın dəqiq ifadəsi məhz zaman ifadə edən sözlərlə mümkündür: “ Bu işləri dün bitirmeliydim / Bu işləri keçən ay bitirmeliymişim. Hər iki cümlədə də hərəkət keçmiş zamanda icra olunur. “Dün” ilə yaxın keçmiş; “geçən ay” ilə uzaq keçmiş ifadə edilməkdədir”. Müəllif “dün” və “geçən ay” zaman zərflərinin hərəkəti keçmiş zamanın hansısa bir diliminə yerləşdirmək surətilə konkretləşdirdiyini qeyd edir.[20, s.187-201]

Türk dilində zaman zərflərinin işləndiyi cümlələrə diqqət yetirək:

Dün orak kullanan el, *bugün* bayraq taşıyor...; Sözüni sakla ki, *sonra* başını saklamayasın; Ahmet okula *erken* gitti; Belli ki *şimdi* çok beğendiğimiz bazı eserleri *ileride* komik bulacağız; *Kışın* sis yüzünden göz gözü görmüyor; *Şimdi* her şey belli olacak; Biz seninle *daha* konuşmadık; *Gece yarısı* bir çılglık işitilir, herkes dışarı fırlar; *Yazın* başı pişenin kışın aşı pişer; *Sabahları* erken kalkarım.

Nəticə

Türk və Azərbaycan dillərinin leksikasını nəzərdən keçirdikdə hər iki dilin zaman leksikası üzrə ümumi cəhətləri ilə yanaşı, özünəməxsus cəhətlərini də görmək mümkündür. Özünəməxsusluq, adətən, bu dillərinin temporal leksikasına aid olan sözlərin qrammatik əlamətləri ilə yanaşı, həm də semantik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Temporal leksika dilin lüğət tərkibinin çox az bir hissəsini əhatə etsə də, kommunikasiya prosesində insanların tez-tez müraciət etdiyi, onsuz ötürmədiyi dil vahidləridir. Onların bir qismi zaman məzmunlu isimləri, bir qismi isə zaman zərflərini əhatə edir. Mahiyyət etibarı ilə zaman leksikasına daxil olan zaman zərfləri ilə zaman məzmunlu isimlər arasında genetik yaxınlıq vardır. Bu dillərin zaman leksikasının il, fəsil, ay, həftə, gün və saatın hissələrinə görə bölgüsü daha məqsəduyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 c., cild II, Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1 (A-G), İstanbul: Kubbelaaltı Neşriyatı, Mart, 2006, 1125 s.
4. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011
5. Derleme Sözlüğü. C: 2 <http://tdkterim.gov.tr/> Türkiye Türkçesi ağzları sözlüğü
6. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2.baskı, Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999
7. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. 20. baskı. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1993
8. Eyuboğlu İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1998

9. Əhmədov B.B. Azərbaycan dilində leksika məsələləri (şivələrdə söz yaradıcılığı). Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1990
10. Kaşğari M. Divanü-lügat-it-türk. I c. Bakı: Ozan, 2006, 511s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir). Bakı: Yazıçı, 1988
12. Korkmaz Z. Türkiyə Türkçesi Grameri (şəkil bilgisi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009
13. Kutlu M. Ya Tahammül Ya Sefer. İstanbul: Dergah Yayınları, 1992
14. Önler Z. Türkçe mevsim adları / Trakya Üniversitesi, Fen-Edebiyyat Fakültesi. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. 2003, seh.71-80.
15. Rəsulov Ə., Rüstəmov R., Türk dili, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, Bakı, 2007
16. Серебрянников В.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, изд. 2. М.: Наука, 1986
17. Tahirov İ. Temporal leksika (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları üzrə, "Nurlan", Bakı, 2008
18. Tanrıverdi Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, "Elm və Təhsil", Bakı, 2012
19. Tanrıverdi Ə. "Dədəm Qorqud"un zamanı, "AMEA Folklor İnstitutu" nəşriyyatı, Bakı, 2015
20. Üstünoğlu K. Türkçede Zaman Kavramı ve İşleniş // Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 9, Yıl: 2005/6, s.187-201
21. Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983

UOT: 81`373

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BƏZİ SOMATİK VAHİDLƏRİN QRAMMATİK TƏSVİRİ

Jalə QƏNİYEVƏ^{1,2}, Zabitə TEYMURLU³¹Bakı Slavyan Universiteti, ²Qərbi Kaspi Universiteti, ³Bakı Mühəndislik Universiteti

jaleqeniyeva@hotmail.com, zteymurlu@beu.edu.az

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin leksikasının qədim layını təşkil edən əsl türk mənşəli sözlərdən sayılan bədən üzvləri adları çox da dəyişikliyə uğramadan bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bir sıra dünya dilçiləri, o cümlədən A.Axundov, A.K.Kononov, E.V.Sevortyan, C.Baştaş və başqaları türk dillərindəki bədən üzvləri adlarının etimologiyasını araşdıraraq, müvafiq səs qanunauyğunluqlarını əsas götürərək təsnif etmişlər. Biz bu məqalədə Azərbaycan dilindəki bəzi somatik vahidlərin necə yarandığını, onların öz qədimliyini nə dərəcədə qoruyub saxladığını açmağa çalışdıq. Və dünya dilçilərinin də araşdırdığımız tədqiqat işlərindən belə qənaətə gəldik ki, somatik vahidlərin maraqlı səs qanunauyğunluqları, yəni fonetik uyğunluqlar təsadüfi deyildir.

Açar sözlər: somatizm, fonetika, samit.

GRAMMATICAL DESCRIPTION OF SOME SOMATIC WORDS IN AZERBAIJAN LANGUAGE

ABSTRACT

The parts of body, which are considered to be true Turkic-speaking words and constitute the ancient layer of the lexicon of the Azerbaijani language, have survived to this day without any special changes. A number of world linguists including A.Akhundov, A.Kononov, E.V.Sevortian, S.Bashtash and others studied the etymology of the names of parts of the body in Turkish language and classified them in accordance with the relevant law. In this article we tried to find out how some units were created in Azerbaijani and how they preserved their ancient past. From studies conducted by world linguists, we concluded that the sounds of somatic units, that is, phonetic compatibility, are not accidental.

Key words: somatism, phonetics, consonant.

ГРАММАТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ СОМАТИЧЕСКИХ СЛОВ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Имена членов тела составляющие древний слой лексики Азербайджанского языка, до наших дней сохранились без особых изменений. Некоторые мировые лингвисты, в том числе А.Ахундов, А.К.Кононов, Е.В.Севортян, С.Башташ и другие исследовали этимологию имени членов тела которые принадлежность к турецкие языки. В этой статье мы пытались показать как формирован некоторые соматические слова на азербайджанском языке, и как они сохранили свои древность. Мы пришли к выводу что соматические слова есть интересная фонетические сходства, т.е. фонетическое совпадение не случайно.

Ключевые слова: соматизм, фонетика, согласная.

Dilçilikdə sözün mənasının nədən ibarət olduğunu və buna necə tərif vermək haqqında çox müxtəlif mülahizələr vardır. Sözün mənası nəyə deyilir? A.Qurbanov sözə belə bir tərif verir: Sözün maddi varlıqdakı əşya, hadisə və sairə əks etdirməsinə onun mənası deyilir. Hər bir sözün mənası bu və ya başqa əşya, hadisə haqqındakı məfhumla möhkəm bağlıdır [2, 305].

Bildiyimiz kimi, sözlərin müxtəlif mənə növləri vardır. Onlardan biri də somatizmlər, somatik vahidlərdir. "Somatizm – "soma" yunan sözündən yaranmışdır, "bədən, bədənə aid" deməkdir" [3, 52]. Beləliklə, somatizmlər insanın bədən üzvlərini bildirən terminlərdir, somatik vahidlər dedikdə insanın bədən üzvlərinə verilmiş adlar nəzərdə tutulur. Bütün dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər leksikanın ən qədim nüvəsini təşkil edir. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti mənşəyinə görə əsl

Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Xüsusən əvəzliliklərin, sayların, sadə feillərin, demək olar ki, hamısı əsl türk mənşəli sözlərdir. Bundan başqa, bədən üzvlərinin adları (mədə, sima, gicgah, traxeya və s. kimi sözlərdən başqa), qohumluq münasibəti bildirən əksər sözlər də türk mənşəli sözlər hesab olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin leksikasının qədim layını təşkil edən əsl türk mənşəli sözlərdən sayılan bədən üzvləri adları çox da dəyişikliyə uğramadan bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İnsan ilk yaranan gündən özünü, bədəninin hər hansı bir üzvünü tanımalı və onu sözlərlə ifadə etməli olmuş, beləliklə, bədən üzvləri adları bildirən sözlər yaranmışdır. Belə hesab edirik ki, somatizmlərin qədimliyini bununla bağlamaq olar.

Tarix boyu müxtəlif səbəblərdən dillər arasında söz alış-verişi olmuş, zaman-zaman bütün dillərin lüğət tərkibi kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi də belə dəyişikliyə uğramışdır. Bu gün də dilimizə alınma sözlərin daxil olma prosesi davam etməkdədir. Lakin buna baxmayaraq somatizmlər, yəni bədən üzvləri adları öz qədimliyini qoruyub saxlamaqdadır.

Azərbaycan dilinin də daxil olduğu türk dillərinin lüğət fondu olduqca zəngindir. Bədən üzvləri adlarının da türk dillərinin zənginləşməsində rolu az olmamışdır. Dilin qədim layını təşkil edən bu sözlər həmin dilin tarixini, hansı dillərlə əlaqədə olduğunu, hansı dillərlə qohum olub olmadığını araşdırmaqda, onun qrammatikasını öyrənməkdə dünya dilçiləri üçün çox vacib və mühüm köməkçi vahidlərdir. Bu məqsədlə də bir sıra dilçilər yazılı abidələr üzərində təsnifat işləri aparmışlar. Qədim türk yazılı abidələrinin dili üzrə təsnifat işi aparan dilçilərdən N.Xudiyev həmin abidələrin lüğət tərkibində işlənmiş sözləri mənə baxımından qruplaşdırmış, bədən üzvləri adlarını da buraya daxil etmişdir: baş, adak/ayaq, bel, elig/əl, sünük//sümük, yürek//ürək, karın//qarın, saç, kaş və s. [5, 79-80]. Bundan başqa Cihan Çakmak da "Dîvânü Lugâtî't-Türk'te vücut ve organ adları" adlı təsnifatında "Divani-lüğət-it-türk"də işlənən insan bədən üzvlərini bildirən sözləri seçib onları təməl orqanlar, daxili orqanlar, sümük orqanları, çoxalma orqanları olaraq dörd qrupda cəmləmişdir [7, 135-143].

Türk dillərinin, eyni zamanda Azərbaycan dilinin ilkin formalaşma dövrünə təsadüf etdiyinə görə ümumtürkoloji səciyyə daşıyan somatizmlər əksər türk dillərində cüzi fonetik dəyişikliyə olsa da eynilə işlədilir. Məsələn, **ət.** tiş, **Az.** diş, **trk.** tiş, **tkm.** diiş, **özb.** çiş; **ət.** tiz, **Az.** diz, **trk.** diz, **tkm.** dıız; **ət.** boyun, **Az.** boyun, **tkm.** boyun, **özb.** boyun; **ət.** saç, **Az.** saç, **tkm.** saç, **özb.** saç, **qaz.** şaş; **ət.** köz, **Az.** göz, **trk.** göz, **tkm.** göz, **qaz.** köz və s. Tarixən baş verən bu fonetik dəyişikliklərin fonoloji mahiyyətini düzgün dəyərləndirmək üçün bir sıra dünya dilçiləri yazılı qaynaqlardan başlayaraq günümüzdə qədər inkişaf yolu keçmiş sözlərin etimoloji təhlilini aparmağa çalışmışlar.

Bir sıra dünya dilçiləri, o cümlədən A.Axundov, A.K.Kononov, E.V.Sevortyan, C.Baştaş və başqaları türk dillərindəki bədən üzvləri adlarının etimologiyasını araştırmış, müvafiq səs qanunauyğunluqlarını əsas götürərək təsnif etmişlər.

Məsələn, A.Axundov məqalələrinin birində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində insanın bədən üzvlərinin adını bildirən sözlərin sayının yüzə yaxın olduğunu qeyd edərək vurğulamışdır ki, həmin sözlər kəskin linqvistik sədlərlə seçilən üç qrup təşkil edir:

- etimologiyası aydın olmayan əski türk sözləri;
- leksik və morfoloji mənaları aydın olan düzəltmə sözlər (toxumluq, yumurtalıq, uşaqlıq, sidiklik və s.)
- fars (pəncə, gicgah və s.), ərəb (mədə, hüceyrə), rus dili vasitəsilə Avropa (traxeya, diafraqma) dillərindən alınmalar[1, 288].

Təsnifat zamanı aydın oldu ki, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində bədən üzvlərinin adlarının bir çoxunun sonu əsasən “-q/-k, -l, -n, -ş, -z, -r” samitləri ilə bitir. Onlardan bəziləri tək, bəziləri isə cütheeləlidir. Diqqət yetirsək görürük ki, sonu “l və ş” samiti ilə bitən somatik sözlərimiz əsasən tək, sonu “-q/-k və n” samitləri ilə bitən bədən üzvləri adları əsasən isə cütheeləlidir. “z” samiti ilə bitən bədən üzvlərinin heca tərkibi isə müxtəlifdir, onlara həm tək, həm də cütheeləli olaraq rast gəlinir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yer alan milli mənşəli somatik sözlər aşağıdakılardır:

- **q/-k samiti ilə bitən bədən üzvləri adları:** *dırnaq, ayaq, udlaq, qırtlaq, dodaq, qoltuq, damaq, qığırdaq, barmaq, dırnaq, topuq, yanaq, bağırsaq, qasıq, dalaq, çanaq, oynaq, yanaq, qursaq, buxaq, ürək, bilək, böyrək, göbək, sümük, kirpik, bəbək, kürək, tük, ilik, dirsək, əmgək, dilçək.*
- **l samiti ilə bitən bədən üzvləri adları:** *əl, dil, bel, qol, döl*
- **n samiti ilə bitən bədən üzvləri adları:** *boyun, qarın, alın, burun, çiyin, daban, beyin*
- **z samiti ilə bitən bədən üzvləri adları:** *göz, üz, diz, ağız, boğaz, bəniz, buynuz*
- **ş samiti ilə bitən bədən üzvləri adları:** *qaş, diş, baş, döş*
- **r samiti ilə bitən bədən üzvləri adları:** *damar, baldır, bağır, ciyər*

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dilin qədim layını təşkil edən bədənüzvləri adları ilə yanaşı alınma mənşəli bədən üzvləri adları bildirən sözlər də yer alır. Onlara *əərb, fars, avropa mənşəli sima, zülf, çeşm, gicgah, çöhrə, pəncə, mada, hüceyrə, traxeya, bronx, diafraqma* və s. bu kimi somatik sözləri misal göstərmək olar.

Göründüyü kimi, milli mənşəli somatik sözlərimizin sayı daha çoxdur və onlara diqqət yetirərkən maraqlı səs qanunauyğunluqlarına malik olduqları nəzərə çarpır. Bəs bu cür fonetik uyğunluqlar təsadüfidirmi? Araşdırmalarımız zamanı bu məsələnin dünya dilçilərinin də maraq dairəsində olduğunu və onlar arasında müxtəlif fikir ayrılıqlarına səbəb olduğunu gördük.

Məsələn, diqqətlə nəzər yetirdikdə görürük ki, Azərbaycan dilindəki somatik vahidlərin böyük əksəriyyəti “-q/-k” samiti ilə bitir. Və onların çoxu ikiheeləlidir. A.Axundov “Azərbaycan dilində insan bədən üzvləri adlarının fonetik ümumiləşdirilməsi və fonetik qrammatik təsviri təcrübəsi” məqaləsində -q/-k ilə bitən bədən üzvləri adlarını 4 yarımqrupda birləşdirir: [1, 289].

1-ci yarımqrupda o, -q/-k ilə bitən bədən üzvləri adlarını “cütlik ifadə edən somatizmlər” başlığı altında birləşdirərək bu somatik sözləri misal göstərir: *qulaq, bilək, böyrək, dodaq, yanaq, kürək, topuq, bəbək* və s. [1, 289]. A.N.Kononov da hələ 1951-ci ildə elmi əsərində göstərmişdir ki, bu sözlərin tərkibində bir zamanlar türk dillərində fəal olmuş cütlik hal şəkilçisi mövcuddur” [Bax: 1, 289]. Doğurdan da müşahidəmiz zamanı “-aq/-ək”lə bitən bədən üzvlərinin böyük əksəriyyətinin cüt bədən üzvləri olduğunu gördük. Və zənnimizcə, dünya dilçilərinin bu etimoloji izahı ilə razılaşmaya bilmərik.

2-ci yarımqrupda alim -aq//ək ilə bitən bəzi bədən üzvləri adlarını feili ad şəkilçisi ilə düzələn somatizmlər adı altında birləşdirir: *oynaq* (oynamaq feilindən), *ürək* (vur feilindən) və s. [1, 289]. Elə buradaca C.Başdaşın araşdırmasına istinad edərək qeyd vermək istərdik ki, o isə Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində işlənən “yürek” somatik vahidinin etimologiyasını belə izah edir “Kan dolaşımının merkezi olan organ, kalp kelimesi, *yori/yörü/yürü* (yürümək, devam etmək, yaşamak) fiilindən -k ekiyle türetilmiş olabilir” [6, 54].

3-cü yarımqrupda -saq/-sək sonluğu ilə bitən bədən üzvləri adlarını qeyri-məhsuldar -saq/-sək şəkilçisi ilə düzələn somatizmlər başlığı altında qruplaşdırır: *bağırsaq, qursaq, dirsək*. E.V.Se-

vortyanın fikrincə, -saq şəkilçisi deziterativ mənalı feil düzəldən -sa/-sə əlamətindən və -a(q/k) feili ad şəkilçisindən(feildən isim düzəldən) ibarətdir [BAX: 1, 290].

4-cü yarımqrupda isə -laq/-lək sonluğu ilə bitən bədən üzvləri adlarını feili ad şəkilçisi ilə (feildən isim düzəldən) düzələn somatizmlər adı altında birləşdirir: udlaq, qırtlaq[1, 289-290].

Türk dilçisi C.Başdaşın da sonu -k samiti ilə bitən somatik vahidlərlə bağlı öz fikirləri vardır. Ona görə, sözlərin sonunda gələn -k samiti bəzi dilçilər tərəfindən hesab olunduğu kimi çoxluq ya da ikilik, cütlük şəkilçisi deyildir. Onun fikrincə, türk dillərində “-lar” cəm şəkilçisindən başqa da zamanla qəliblənmiş cəm şəkilçiləri mövcud olmuşdur. Lakin -lar² şəkilçisinin özü belə əski türkcədə cəm şəkilçisindən ziyadə hörmət ifadəsi üçün istifadə edilmişdir. O, qeyd edir ki, bədən üzvləri adlarında qəlibləşdiyi üçün ilk baxışdan şəkli və funksiyası tam olaraq anlaşılmayan sözlərin sonunda işlənən -k samiti kiçiltmə və əzizləmə mənası daşıyır. “Əksər bədən üzvləri adlarının sonunda bu samitdən istifadə olunması adətən insanın özünü və bədəninin hər hansı bir kiçik parçasını sevməsi ilə əlaqələndirmək olar” fikrini irəli sürür [6, 56].

Azərbaycan dilində insan bədən üzvlərinin adını bildirən və -z samiti ilə bitən sözlərin sayı -q/-k samiti ilə bitən sözlərin sayına nisbətən azdır. A.Axundovun tədqiqatına görə onların sayı cəmi altıdır: ağız, boğaz, diz, köks (tarixən köküz), göz, üz [10, 80]. O, -z səsi ilə bitən sözlər qrupundan danışarkən qeyd edir ki, bu söz qrupu birhecalı və ikihecalı sözlər yarımqruplarına bölünür.

V.D.Kolensikovaya görə, -z şəkilçisinə türkoloqlar cəm halın arxaik göstəricisi kimi baxırlar. Xüsusilə, bəzi qoşa bədən üzvləri adlarında: kö-z-göz; ağı-ağız; boyunuz>buynuz; kökü-s(z) “döş” [Bax: 1, 302].

A.Axundovun tədqiqatına görə, sonu “-z” səsi ilə bitən birhecalı *diz*, *göz*, *üz* somatik vahidləri *dəy*, *köy*, *yü* feil köklərinə -ır, -ür şəkilçilərinin artırılması, sonra isə -r səsinin -z səsinə keçməsi yolu ilə əmələ gəlir: *diy+ır>z→diz*; *köy+ür>z→göz*; *yü(y)+ür (y)üz* [1, 299].

diy+ır>z→diz. Belə ki, “diz” sözü “dir” (daha qədim forması di:r) feilindən yaranan isimdir. Mənşəyi *dəy* feili ilə bağlıdır. “Dəy” feilindən -ir şəkilçisi ilə “dəyir” (dəyən şey) ismi yaranmışdır. “Y” səmindən əvvəlki bütün açıq saitlərin qapalaşma qanununun təsirindən “dəyir” sözündəki “ə” səsi də “i” səsi ilə əvəzlənir. Və beləliklə, “diyir” sözü yaranır. Türk dillərində intervokal vəziyyətdə gücsüz olan “y” samitinin diarezası nəticəsində “diz” mənası verən “diir” sözü əmələ gəlmişdir [1, 295-296].

köy+ür>z→göz. “diz” sözü kimi “göz” də “gör” (daha qədim forması gö:r) feilindən əmələ gəlmiş isimdir və belə bir etimologiyaya malikdir ki, “göy” (yanmaq) feilindən -ür şəkilçisinin köməyi ilə “yanan şey” mənası verən “göyür” ismi yaranmış, sonra isə diareza nəticəsində kö:r>köür>kö formasını almışdır. Türk dillərində “y” səsi üçün intervokal mövqe olduqca zəif olduğundan bu sözdə də həmin səs düşmüşdür. Nəticədə, “göz” və “görmək” mənalarında gö>gör>gö:r sözü yaranmışdır. “Köy” (yanmaq) və gör//görmək, köz//göz sözləri arasındakı semantik əlaqə tamamilə qanunauyğundur. Digər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də “r” səsi tez-tez “z” səsilə əvəzləndiyinə görə bu sözdə də həmin proses getmişdir. Eyni zamanda alim “z” səsinin qoşalıq hal mənası ifadə etdiyini bu bədən üzvünün adında da vurğulayır. **yüyür>yü:r>yür>yüz (üz)** [1, 296-297]. Qədim türk yazılı abidələrində bu sözə “yüz” şəklində rast gəlinir. “Diz” sözü kimi bu bədən üzvü adı da oğuz dilləri üçün səciyyəvidir. A.Axundov guman edir ki, bu söz qədim türk “yü” *yumaq*, *təmizləmək* feili ilə bağlıdır. Həmin feildən *yüyür* (*yuyucu*) ismi əmələ gəlmişdir.. Azərbaycan dilində isə “y” samiti bildiyimiz kimi bu sözdə

saxlanılır. Ona görə fə yüyür>yü:r>yür>yüz kimi dəyişikliyə uğramışdır A.Axundovun zənnincə, “yü” həm də “yüv” – *diyirlənmək, yuvarlanmaq* feilinin əsasında dayanır. Həmin feildən “yüvür” (dəyirmi olan şey) ismi əmələ gəlmişdir [1, 298-299].

A.Axundov güman edir ki, sonu “z” səsi ilə bitən ikihecalı bu üç somatik vahid - *ağız, boğaz, köküz* eyni yolla yaranmışdır: *ağ, boğ, kö* feil köklərinə -ır, (-ar), -ür şəkilçiləri artırılmış və “r” səsi “z” səsinə keçmişdir. Ağ+ır>z→ağız, boğ+ar>z→boğaz, kö(k)+ür>z→köküz [1,303]. Araşdırmalarımız zamanı A.Axundovun məqaləsində *ağız* sözünün iki fərqli etimoloji izahına rast gəldik:

1. “z” ilə bitən bədən üzvlərinin söz yaradıcılığı modelinə, eləcə də derivasiya qanunauyğunluğuna əsaslanaraq belə etimoloji izah verir ki: “Bizim baxımla, həmin sözün əsasında feil kökü “ağ” – *qalxmaq, çıxmaq, yüksəlmək, ucalmaq* və birinci üç halda (*dir, gör, ür*) olduğu kimi “-ur” sözdüzəldici şəkilçisi dayanır. “*dir, gör, ür*” sözlərinə uyğun olaraq *ağız* da ilk mənasına görə (*yüksələn şey*) feili isimdir. Bəzi dillərdə “r” səsi “z”yə keçmiş, *ağız* sözü arxasında “ağız” anlayışı möhkəmlənmişdir” [1, 300];
2. “*Ağız*” sözünün iki hissədən (“ağ” kökü + “ız” şəkilçisi) ibarət olduğunu vurğulayan alim bunu belə izah edir: “Demək mümkündür ki, “aq” - əvvəllər insan bədəninin üzvlərini bildirən «dodaq», «çənə» mənalərini vermişdir. Müasir Azərbaycan dilində *ağ* sözünün «*aşağı çənə*» mənasında “anq”, “ana”, “əng” genetik korrelyatları olduğuna görə *ağız* sözünün ilkin hipotetik formasını “anqız” şəklində bərpa edirik [1, 300]. Bu sözün etimoloji izahı zamanı da “-uz” şəkilçisinin qoşalığ kateqoriyasının qrammatik göstəricisi olduğunu vurğulayan alim belə qənaətə gəlir ki, “beləliklə, əvvəllər «*ağız*» və «*çənə*» mənaləri bildirən “ağız” sözü sonralar məhz “ağız” mənasında işlənmişdir” [1, 300].

Boğaz sözü də iki hissədən ibarətdir: feil-kök morfemi boq və -ur/-ar/-uz/-az şəkilçisi. “Boğur/boğar”-ın ilkin mənası “boğulan şey” olmuşdur. Bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “boğar” sözü “boğaz” şəklində düşmüşdür.

Köks. A.Axundovun qənaətinə görə, türk dillərindəki “köküz”ün əsasını qədim kök feil morfemi “kö” (bu görünür ümumaltay “köke”nin də əsasıdır) və feili ismin şəkilçisi -ür: kö-ür, köür (ilkin mənası “qoruyan şey”) təşkil edir. İki saitın yanaşı işlənməsi qaydasına əsasən epenetik “k” samiti də meydana çıxmışdır. Azərbaycan sözü *köks* (köküz)-ün də əlaqədar olduğu qədim türk sözü “köküz” görünür belə formalaşır [1, 301].

Dünya dilçiləri arasında da sonu -z səsi ilə bitən somatik vahidləri tədqiq edənlər vardır. V. Banq da digər bədən üzvlərinin adlarını təhlil edərkən -z ünsürünün «ikilik» mənasını bildiriyini göstərir. Məsələn, *bəniz* sözündə «iki yanaq», *əkiz* sözündə «iki oxşar canlı» mənaləri qabarıq görünür [Bax: 4, 139]. Bu mövzuda da fikirlər arasında təzadlıq mövcuddur. Məsələn, Türk dilçi alim Osman Fikri Sertkaya sonu -z səsi ilə bitən bədən üzvləri adlarına dair fikrini bildirmişdir. Türk və monqol dillərindəki bənzərliklərə görə həmin dillər arasında qohumluq əlaqəsinin olub olmaması məsələsi də türk dilçiləri arasında illərdir müzakirəyə səbəb olmuşdur. Sertkaya eyni səpkili məqalələrinin birində türk və monqol dillərindəki bənzərliklərə toxunarkən, monqol dili ilə türk dilini müqayisə edərək diqqəti hər iki dildə sonu “-z” səsi ilə bitən sözlərə yönəlmişdir. Osman Fikri Sertkayahəmin səsin məhz çoxluq bildirən şəkilçi olduğunu bu formada izah edir: “Qarnımızın üst hissəsindəki bədən üzvümüzün adı “məmə”dir. Monqol dilində isə “kökö” adlanır. Deməli, iki “kökö”dən bəhs edərkən *əkiz, göz, diz, ağız* kəlimələrindəki “-z” cəm şəkilçisi olduğuna görə “kökö”dən “kököz”, oradan da “göğüs” kəliməsini əldə etmiş olarıq[8, 47].

Sonu “ş” səsilə bitən *baş, qaş, diş, döş* somatik sözlərinin də etimologiyası haqda yazan A.Axundovun fikrincə hər üç söz eyni yolla - feil kökünə feili ad şəkilçisi “-ş” artırmaqla iki morfemdən ibarətdir: *ba+ş, qa+ş, di+ş, dö+ş*[1, 294].

E.Sevartyana görə, “qayda üzrə” -ş ilə düzələn sözlər (*baş, diş, döş, qaş*) artıq istifadədən çıxmış köklərdən (*ba, di, dö, qa*) yaranmış və bu, onların qədimiliyinin göstəricisi hesab oluna bilər. Həmin sözlərin böyük hissəsi türk dillərinin çoxunda mövcuddur [Bax:1, 291]. B.A.Serebrennikovun tərtib etdiyi şəkilçilər cədvəlinə -ş də daxildir ki, bu barədə o yazır: “Mənşəcə bütün bu şəkilçilər toplusu cəm şəkilçisi ilə bağlıdır ki, bir vaxtlar türk dillərində geniş yayılmışdı” [Bax: 1, 291].

A.Axundov guman edir ki, *baş* sözü qədim türk dilində “*bağlamaq*”, “*əlaqəyə girmək*”, “*sarımaq*”, “*taxmaq*” mənalarında işlənən “*ba*” feili ilə əlaqədardır.

A.M.Şerbakın “Birhecalı ümumtürk sözlərinin siyahısı”nda *kaş* sözünün “*qaş*” (bədən üzvü), “*yəhər əyrisi*”, “*son, uc*” mənaları qeyd edilmişdir [Bax: 1, 292]. Qədim türk dillərində “*ka*” feil kimi “*yığılmaq*”, “*bir yerə toplanmaq*”, “*sıraya düzülmək*” mənasında işlənmişdir [1, 292]. Bu mənadan yola çıxaraq alim vurğulayır ki, “*qaş*” sözü də məhz bu “*ka*” feilindən “-*ş*” feildən ad düzəldən şəkilçinin köməyiylə birləşmiş və feili ad kimi əvvəllər “*bir yerə yığılmış, düzülmüş*” mənaları daşımışdır ki, bu da “*qaş*” sözünün mənasına tamamilə uyğun gəlir [1, 292].

A.Axundov “*döş*” sözünün etimoloji izahını belə qeyd edir, “*görünür, sözün əsasında “dö” feili dayanır ki, ona *döl, dön, döz, döy* sözlərinin tərkibində də kök morfem kimi rast gəlinir. Hazırkı halda feili ad şəkilçisi kimi -ş “*dö*” feilinə qoşularaq əvvəllər “*bar vermə*” mənası bildirən *döş* sözü yaratmışdır*” [1, 293].

Türk dilçisi Levent Doğan da köz - “*göz*” və kör- “*görmək*” kəlmələrinin məna və fonetik baxımdan uyğunluğuna görə qədim türk dilində bir “*kö*” feili olduğunu guman edir [9, 143]. Yeri gəlmişkən, o əski türkcədə mövcud olan *tiş* (*diş*) və *til* (*dil*) sözlərini də həmin dövrdə işlənən “*ti*” feilindən yarandığını guman edir [9, 143].

Və ümumiyyətlə, belə qənaətə gəlmək olar ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bədən üzvləri dilin ən qədim layını təşkil etdiyi üçün onları əmələ gətirən şəkilçilərin də zamanla forma və funksiyalarına görə dəyişilməsi təbii haldır. Misallardan da göründüyü kimi bədən üzvlərinin yaranmasında iştirak edən -*saq*/-*sək*, -*aq*/-*ək*, -*z*, -*ır* və s. bu kimi şəkilçilər qədim feillərlə birləşib müəyyən dəyişikliklərə uğrayaraq bu gün dilimizdə yer alan somatik sözlərin tərkibində qəliblənmiş, söz kökünə çevrilmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. A.Axundov Dil və Ədəbiyyat 2 cildə, I cild Bakı, 2003, 660 s.
2. A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” I cild, Bakı, 2003, 450 s.
3. Ə.Hacıyeva “Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr”, Bakı, 2007, 348 s.
4. E.Məmmədov “Karluq qrupu türk dillərində somatik leksika”. Karluq qrupu türk dillərinin leksikası-2008, 366 s.
5. N. Xudiyev “Qədim Türk Yazılı Abidələri”, 596 s.
6. C.Başdaş, Türkçe organ adlarında kelime sonu -k ünsüzü ve çokluk. İlmi Araştırmalar sayı 21, 56 s.
7. C.Çakmak Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, “Dîvânü lugâtî’t-türk’tə vücut ve organ adları , 25 aralık 2015: 135-143
8. Sertkaya, O. F. Etimoloji nedir - ne değildir ve isimden isim yapan +ay/+ey eki üzerine, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi, 19(1), 43-72, 47 s.
9. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt:6 Sayı:1 Haziran 2005, Türk dilinde organ adları üzerine bir inceleme -ana ve ara temel kelimeler yrd. Doç. Dr. Levent Doğan, 143 s..
10. A.Axundov opıt fonetiçeskoqo obobşeniya i qrammatičeskoqo nazvaniy çastey tela v Azerbaydjanskoye yazıke – “Sovetskaya tyurkoloqiya” (A.Ахундов опыт фонетического обобщения и грамматического названий частей тела в Азербайджанском языке – «Советская тюркология»), 1976 №5 s.80-81

UOT:398:801.6

ÜMUMTÜRK ETNOQRAFİK LÜĞƏTİNDƏ NOVRUZ BAYRAMI MƏRASİM LEKSİKASININ YERİ

Subeybat TAHİR

Bakı Mühəndislik Universiteti

shesenova1@beu.edu.az

XÜLASƏ

Novruz əsrlərin dərinliyindən gəlib bizim günlərə çıxmış Türk xalqlarının ən gözəl bayramlarından biridir. Keçən böyük zaman ərzində birlik, qardaşlıq bayramı olan bu xalq şənliyi ilə bağlı müxtəlif mərasimlər formalaşmışdır. Adət-ənənənin aparıcı olduğu Türk xalqları cəmiyyətində mərasimlər olduqca əhəmiyyətli yer tutur. Novruz, xalqın duyğu və düşüncələrini dilə gətirən, türk mədəniyyətinin qorunub-yaşadılmasında önəmli rol malik olan mövsümlük mərasimlərimizdəndir. Bir çox türk xalqlarının ortaq bayramı olan Novruzla əlaqədar keçirilən mərasimlər bu xalqların həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, mərasim leksikasının araşdırılması (səməni, yumurta boyama, şal və ya papaqatdı, qulaqasdı, çərşənbə tonqalı, və s.) xalqın tarixini, insanların dünya-görüşünü, həyata baxışını, ictimai-siyasi, sosial hadisələrə münasibətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir. Bu zaman sözügedən bayrama tarixi aspektdən yanaşdıqımızda aydın olur ki, Novruz çox qədim mədəni köklərə, köklü mənəvi qaynaqlara bağlıdır. Araşdırmanın məqsədi Novruz mərasiminin, adət-ənənələrinin geneoloji-tipoloji strukturu müəyyənləşdirilərək ümumitürk kontekstində öyrənməkdir.

Açar sözlər: Türk xalqları, Novruz bayramı, ortaq kök.

РОЛЬ ЛЕКСИКОНА НОВРУЗСКОЙ ПРАЗДНИЧНОЙ ЦЕРЕМОНИИ В ОБЩЕМ ТУРЕЦКОМ ЭТНОГРАФИЧЕСКОМ СЛОВАРЕ

РЕЗЮМЕ

Новруз - один из самых красивых праздников тюркских народов, уходящий из глубин веков. В это прекрасное время были организованы различные церемонии для этого народного праздника, который является праздником братства. Церемонии на Новрузе, который является общим праздником для многих тюркских народов, играют важную роль в жизни тюркских народов. Новруз является одной из наших сезонных церемоний, которая выражает чувства и мысли людей и играет важную роль в сохранении турецкой культуры. В этом отношении изучение лексики (semeni, yumurta boyama, shal, papaqatdı, qulaqasdı, chershenbe tonqalı) имеет важное значение для изучения истории людей, мировоззрения людей, отношения к общественно-политическим и общественным событиям. Когда мы подходим к этому событию с исторической точки зрения, становится ясно, что Новруз связан с очень древними культурными корнями, укоренившимися духовными ресурсами. Целью исследования является изучение генетико-типологической структуры новрузской традиции в контексте общетюркского языка.

Ключевые слова: тюркские народы, праздник Новруз, общий корень.

THE ROLE OF NOVRUZ HOLIDAY CEREMONY LEXICON IN TURKISH ETHNOGRAPHIC DICTIONARY

ABSTRACT

Novruz is one of the most beautiful holidays of the Turkic peoples coming from the depths of centuries. During this great time, various ceremonies have been organized for this folk festival, which is a holiday of fraternity. The ceremonies on Novruz, which is a common holiday of many Turkic peoples, play an important role in the life of Turkic peoples. Novruz is one of our seasonal ceremonies, which voices the feelings and thoughts of the people and plays an important role in the preservation of Turkish culture. In this respect, the study of the lexicon (semeni, yumurta boyama, shal, papaqatdı, qulaqasdı, chershenbe tonqalı) is significant for learning the history of the people, people's worldview, attitude to socio-political and social events. When we approach this event from the historical point of view, it is clear that Novruz is linked to very ancient cultural roots, rooted spiritual resources. The purpose of the research is to study the geneological-typological structure of Novruz's tradition in the context of the general Turkish.

Key Words: Turkic peoples, Novruz holiday, common root.

Novruz bayramı türk mədəniyyəti və tarixinin təməl daşlarından birisi, türk xalqlarını birbirinə bağlayan milli adət-ənənələrin məcmusudur. Birlik, qardaşlıq bayramı olan Novruz türk xalqları tərəfindən ta qədimdən etibarən yeni ilin başlanğıcı olaraq qəbul olunmuş və bir bayram kimi qeyd olunmuşdur. "Novruz" – hərfi mənada yeni gün (nou-yeni, ruz-gün) deməkdir. Novruz tarixinin məşhur araşdırıcısı Ə. Biruni Novruzu "dünyanın başlanğıc günü" adlandırmışdır. [6, 224] Bu bayram ən qədim türk adət-ənənəsini özündə qoruyub saxlayır. Türklərin düşüncə sistemində Novruz doğuş, diriliş anlamına gəlir. Məlum olduğu kimi türklərdə yeni il gecə ilə gündüzün bərabər olduğu 21 mart günüdür. Novruz bayramı barış, sülh, mehribanlıq günüdür. Dinindən və yaşadığı bölgədən asılı olmayaraq bu gün hamı kin-küdurətdən, pis niyyətdən, yaman sözdən, yaman gözdən uzaq olmağa, yaxşı söz danışmağa, güləruz, qonaqpərvər olmağa çalışır, süfrəsinin bol, canının sağlam olmasını diləyir. Novruz hazırlıqlarına bir həftə əvvəldən başlanılır, evin içi dərinlən təmizlənir, evin çölü boyanır, yeni paltarlar alınır və müxtəlif çeşiddə yeməklər hazırlanır.

Baharın gəlişini müjdələyən Novruz bütün türk dünyasında müxtəlif şənlik və əyləncələr təşkil olunaraq, böyük coşğunluqla qeyd olunur. Əməyə, həyata, təbiətə məhəbbətin simvolu olan Novruzun özünəməxsus mərasimləri vardır. Məlumdur ki, adət-ənənənin aparıcı olduğu türk xalqları cəmiyyətində mərasimlər olduqca əhəmiyyətli yer tutur. *Nevrüz/Noruz/Navruz, Sultan Novruz, Mart Doqquzu, Ergene-kon, Bozkurt, Çağan, Yeni gün, Ullusun ulu günü* kimi adlarla qeyd olunan bu bayramla əlaqədar keçirilən mərasimlərdə ibtidai dövrə aid inanc ünsürləri, insanların təbiət hadisələrinə, ətrafda cərəyan edən hadisələrə münasibəti açıq-aydın hiss olunur. Bu baxımdan Novruz, xalqın duyğu və düşüncələrini dilə gətirən, türk mədəniyyətinin qorunub-yasadılmasında önəmli rola malik olan mövsümlük mərasimlərimizdəndir və onunla bağlı keçirilən mərasimlər türk xalqlarının həyatında əhəmiyyətli rol oynayır.

Novruzun digər bir xüsusiyyəti də bir çox türk boylarının şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində işlənən ortaq təməldən biri olmasıdır. Novruz mərasimləri ilə əlaqədar ümumtürk leksikasına yüzlərlə söz daxil olmuşdur.

Səməni. Novruz süfrəsinin ən gözəl bəzəyi, Novruz süfrəsinə xüsusi bir gözəllik qatan səmənidir. Hər evdə baharın gəlişini simvolizə edən yaşıllığı görmək üçün səməni yetişdirilir. Xeyir, bərəkət simvolu, bolluq və firavanlıq rəmzi olan səməni hələ lap qədim zamanlardan ulu əcdadlarımız tərəfindən baharın gəlişi münasibətilə yetişdirilmiş, onun bolluq və xeyir gətirəcəyinə, insanları xoşbəxtliyə və səadətə qovuşduracağına, insan ömrünün müvəqqəti olduğuna inanmaq istəməyib, yenidən diriləcəyinə, səməni kimi cücərib yer üzünə təzədən qayıdacağına inanıb. Elə buna görə də xalqımız səməninə ölümsüzlüyün rəmzi hesab edib, acizənə yalvarışla: "səməni saxla məni, ildə göyərdərəm səni" – deyib. Səməni və zəmi eyni mənşəli anlayışlardır, məhsul və əkin hamisidir. Səməni bir sıra türk xalqlarında saban (saman=səmən) termini ilə eynilik təşkil edir. Buna M. Kaşğarlının "Divan"ndakı savda (*əski türkcədə xalq deyimlərinin ümumi adı*) rast gəlirik: "Sabanda sandırış bolsa..." Azərbaycanca səməni Saban (səpin, taxıl və s. mərasiminin (Saban toyunun – Sabantuyun) yalnız bir elementidir. Novruzdan sonra bitkini, təbiəti, taxılı və çörəyi simvolizə edən "Səməni"nin axar suya atılması da ilk məhsulun hamı ruhlara qurban verilmə şəkillərindən biridir.[2,41]

Səməni halvası (sumalak) Səməniylə eyni adı daşıyan halva müqəddəslik rəmzi sayılır və demək olar ki, bütün türk xalqlarında Novruzun ən vacib yeməyi hesab olunur. Səməni halvasının hazırlanma qaydası bütün türk xalqlarında eynidir. Buğda cücərtisi, un, su və şəkər kimi inqrediyentlərdən hazırlanan bu qida Qırğızlarda *sömölök* və ya "Nooruz Köcö" Özbəklərdə

sumalyak, sumalak, sümelek, bəzən də *Həsən və Hüseynin yeməyi, Bibi Fatmanın yeməyi* kimi adlarla qarşımıza çıxır. Novruzun atributu olan səməni Türkmənstanda da önəmli yerə sahibdir. Türkmənlər də bir çox türk xalqları kimi səməni halvası hazırlayırlar və buna *bibi fatmanın yeməyi* adını verirlər. Novruz adətlərinin davam etdiyi mərkəzlərdən biri olan Türkiyənin Sivas şəhərinin Alacahan bölgəsində də cücərmiş buğdadan hazırlanan *Fadimana bekmezi* adlanan Novruz yeməyi məşhurdur və Novruzda evə gələn insanlar bu yeməyə qonaq edilir. Bu yemək Türkünstanda *sumalak* olaraq bilinən yeməyin eynisidir. Özbəklərin, Türkmənlərin "*bibi fatmanın yeməyi*" adlandırdıqları bu yeməyə Alacahanlıların "*fadime ana pekmezi*" adını vermələri türk mədəniyyətinin bütövlüyünü göstərən xüsusiyyətlərdəndir. [1, 336-337]

Tonqal. Odun, ocağın, alovun insanların ilkin inkişaf dövründən üzü bu yana dünyanın bir çox xalqları arasında yayıldığı göz önündədir. Od bir çox mədəniyyətdə pisləkdən qurtulmanın aydınlığın, təmizliyin və bərəkətin simvoludur. Türk xalqlarının inancında da od xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qədim türklərdə odun təmizləyici, paklaşdırıcı saflaşdırıcı qüvvəsinə inam güclü olmuşdur. Araşdırmalar zamanı odun çeşidli funksiyaları da üzə çıxır: od günəşin yerdəki rəmzidir, od birlik, mehribanlıq rəmzidir; od canlı varlıqdır; od gələcəkdən xəbər verə bilər; od təmizləyici, paklaşdırıcı, saflaşdırıcı, qoruyucu gücə malikdir. Axır çərşənbə günü həyat-bacalarda, el-obada əhalinin toplaşdığı yerlərdə tonqallar qalanır, köhnə ilin dərd-bəlasından, azar-bezarından qurtulmaq niyyətiylə kiçikdən-böyüyə hamı tonqalın üstündən yeddi dəfə tullanardı. Tonqalın üstündən tullanarkən müxtəlif nəğmələr oxunardı:

Ağrım-uğrum tökülsün,
Oda düşüb kül olsun.
Yansın, alov saçılsın,
Mənim bəxtim açılsın.

Alovdan atlanmaq gərək,
Cəfaya qatlanmaq gərək.
Oddan aman olmaz,
Yaddan qanan olmaz.

Tonqalın müxtəlif xalqlarda ilin müxtəlif vaxtlarında qalandığını, üzərindən insanların, hətta ev heyvanlarının keçirildiklərini nəzərə alsaq, bu tonqalların odun təmizləyici qüvvəsinə, gələcəkdən xəbər verə bilmə xüsusiyyətinə inamla daha sıx bağlı olduğunu söyləyə bilərik. Hətta düşmən tərəfdən danışmaq üçün gələn elçilər qarşı tərəfin alacağına qabağında qalanmış tonqalın üstündən keçməli olurdular. Yalnız bundan sonra onların alacağı girmələrinə icazə verilirdi. İnəmə görə, od düşmənin ürəyində bütün kini-küdurəti, düşmənçilik hisslərini, qara qüvvələri məhv edirdi. [5, 340]

Elə Novruzda da tonqalın üstündən tullanarkən deyilən "Ağırlığım, azarımbezarım oda", "Sarılığımı al, qırmızılığını mənə ver!" kimi sözlər də, bəzi türkmən boylarının Novruz tonqalını "şaman odu" adlandırması da deyilənləri bir daha təsdiqləyir. [5, 346] Bu adət köhnə ildən canımıza yığılan ağrı-acıdan təmizlənmək, yeni ilə, yəni tonqalın o tayına sağlam, təmiz qədəm qoymaq arzusundan irəli gələn qədim inamın izlərindəndir. Qırğızlarda da odun insanları fiziki və mənəvi pisləklərdən, xəstəliklərdən xilas edəcəyinə, güc, qüvvət qazandıracağına inam güclü olmuşdur. Elə bu səbəbdən, türklərin qədim mərasimlərindən olan "tonqaldan atlamaq" ənənəsi bu xalqlarda böyük həyəcan və coşğunluqla həyata keçirilir. Həyat və meydanlarda böyük tonqallar yandırılır uşaqdan böyüyə hamı bu ocağın üstündən tullanır.

M. Ülküsəlın verdiyi məlumata görə, tonqalın üstündən atlamaq mərasiminə Kırım türklərində də rast gəlinir, *şam atlamaq/şamanlatmaq* adıyla qeyd olunur. Kəndin gənc qız və oğlanları axşamdan sonra qrup şəklində toplanaraq kənd meydanında böyük bir saman ocağı yandırır-lar. Daha sonra ocağın ətrafında halqa təşkil edən qruplar bir qız, bir oğlan olmaqla *alas, alas, kul bolodan holos*, yəni “alov, alov, qıl bələdan xilas” deyərək ocağın üstündən atlanırlar. Türk-mənlər də tonqalı *şamot* və ya *şaman-odadlandırır*lar. Odun üstündən üç dəfə tullanan gənc qız və oğlanlar “günahımızı tökmək üçün şaman odun üstündən atlayaq” mahnısını söyləyirlər. [1, 225]

Qars və onun ətraf bölgələrində tonqal *girç adı* verilən və qışda heyvanlara ot artıqlarından hazırlanır. Bu ot artıqları sırf Novruz üçün qış boyu toplanılır. Meydana gələn yığına “*tonqal/tonkal/tonkar/tonkur*” deyilir. Əhməd Cəfəroğlu tonqal sözünün ev xaricində yandırılan ocaq ki-mi xarakterizə edərək, bu ənənənin türklərdə əskidən mövcud olan atəş kultu ilə əlaqəli oldu-ğunu qeyd edir. Başqa bir adətdə isə gəlinlər tonqalın üstünə üzərlik tökərək belə deyirlər:

Üzərlik sən havasan
Min bir dərdə davasan
Səni oda salıram
Qada-bala savasan.

Daha sonar tonqalın külləri “bolluq içəri, böcək çölə, dövlət içəri, böcək çölə” deyilərək evin içinə süpürülür. [1, 234-237]

7 löyün (növ). Ən az yeddi çeşid yemək və şirniyyatla bəzənən Novruz süfrəsi böyük sevinc və həvəslə hazırlanır. Hər kəs süfrəsinin bol, dolu olmasına diqqət edir, hazırladıqları yeməklərdən, kasıb-kusuba, qonum-qonşuya da pay ayırır. Bu şəkildə yardımlaşma ilə kasıb ailələr də evlərində, süfrələrində Novruz sevincini yaşaya bilirlər. Yeddi növ yemək hazırla-maq və ya bayram süfrəsinə eyni hərflə başlayan yeddi ədəd bayram nəməri qoymaq da Nov-ruzun geniş yayılmış adətlərindəndir.

Bayram günü süfrəyə baş hərfi “*sin*” ilə başlayan yeddi nemətin qoyulması, yeddi taxıl növünün (buğda, darı, qarğıdalı, noxud, mərci, lobya) cücərdilməsi və onların bayram süfrə-sinə düzülməsi, məclisə yeddi dəstə üzərriyin və yeddi ədəd pulun qoyulması, orta əsrlərdə Novruz bayramının yeddi gün qeyd edilməsi və başqa adətlərlə bağlıdır. [3, 121]

Yeddi löyün ənənəsi Ağrı şəhərinin Taşlıçay bölgəsində də əsrlərdir davam edir. Burada yaşayan Azərbaycanlılar Novruz bayramında *yeddi löyün* adı verilən meyvə, çərəz, şəkər və bo-yanmış yumurtaları bir nimçənin içinə qoyaraq qonşularına hədiyyə edir və əsrlik ənənələrini yaşadırlar. Hədiyyədən əlavə qalanlar isə gənclərin qapıya bağladığıları şal və ya yaylıqların içinə bayram payı kimi qoyulur. Yeddi löyündə ən sevilən hədiyyə boyanmış yumurta hesab olunur. Bayrama bir neçə gün qalmış yumurtalar saman və soğanda qaynadılaraq sarı, qırmızı rəngə boyanır. Ağ yumurtalar isə uşaqlar tərəfindən müxtəlif naxışlarla bəzədilir və bayram payı kimi hədiyyə olunur. 19 martdan 20 marta keçən gecə İgdir və ətraf bölgələrdə “yeddi – levin gecəsi” olaraq bilinir. Bu gecəylə bağlı ən geniş yayılmış adət soyuq suda yuyunmaqdır. Dərədə, arxda qızlar və ya oğlanlar Allahdan bir dilək diləyərək soyuq sudabədənlərini ən az üç dəfə yuyurlar. [1, 246]

Vəsfi-hal. Ölkəmizdə Novruzda fala baxdırma, bəxti, taleyi müəyyənləşdirməylə bağlı vəsfi-hallar geniş yayılmışdır. Bu mərasim nəğmələrində xalqın inam və etiqadları, ən qədim dünyagörüşü öz əksini tapır. Bu ənənəyə bir çox türk xalqlarında da rast gəlinir. Daha çox

gənc qızlar arasında yayılmış bu oyun ənənəsi “qədər kilidinin açılması” da adlanır və müxtəlif bayatı və mahnılarla müşayiət olunur. Türkmənlərdə “moncuq atdı” adı altında bu cür yığıncaq və oyunlara rast gəlinir. Adətən, qızlar, gəlinlər bir yerə yığılaraq *muncuq atdı* oynayırlar. Su olan bir qabın içinə hərə öz muncuğunu salır. Muncuqlar rəngbərəng olduğundan onların kimə məxsus olduğu yiyələrinə aydın olur. Qadınlardan biri üstü örtülü qabdan “*muncuq atdı*”lar oxuyaraq bir muncuq çıxarır. Kimin muncuğu çıxarsa oxunan bayatı da ona aid edilir.

Azərbaycanda bu falabaxmaya dair bir nümunəyə nəzər salaq: qızlar dairəvi oturub söhbətləşə-söhbətləşə, gülüşə-gülüşə nəyisə gözləyirlər. Bu vaxt içəriyə əlində bir badya su olan iki qız girir. Oturan qızlar onları sevinclə qarşılayırlar. Aralarından nisbətən yaşlı birisi qızları dəstəyə dəvət edir və deyir: “*Ay qızlar, tez olun, tez olun, kimin nəyi varsa salın suyun içinə*”. Qızlar üzüklerini çıxardıb qabın içinə salırlar. Sonra da qapıya tərəf baxaraq çağırırlar: “- *Novruz, Novruz, gəl, gəl*”. Sonra oxuyurlar: “*Novruz gəlsin, yaz gəlsin, hər işimiz saz gəlsin*”. Bu vaxt qonşu otaqdan 4-5 yaşında balaca bir oğlan uşağı içəri daxil olur. Nisbətən yaşlı qadın onu yanında oturdur və deyir: “*Ay qızlar, indi mən bir-bir bayatı deyəcəm. Novruz da hər bayatıdan sonra qabın içindən bir üzük çıxardacaq. Üzük kimindisə, o bayatıdakı sözlər də ona aid olacaq*”. Beləcə, üzüklərin hamısı sudan çıxana qədər oyun davam edir. [5, 324] Vəsfı-hal ənənəsiylə bağlı başqa bir nümunəyə Y. V. Çəmən zəminlinin “*Dərdli Züleyxa*” hekayəsində rast gəlirik: Bir dəfə axır çərşənbə axşamı bir badya su qoyub, “vəsfı-hal” saldılar. Anası badyanın başında oturub, çocuqlarından nişanə aldı. Züleyxa nişanə olaraq mücrüsünün açarını vermişdi. Anası nişanələri badyaya salıb dedi:

Güzgünü atdım bayıra,
Şövqi-şəfəqi çayıra.
Yığılın, qohum qardaşlar,
İşimiz dönüb xeyirə.

Bu bayatıdan sonra arvad əlini badyaya saldı, ilk əlinə gələn Züleyxanın açarı oldu. Hər kəs heyrat ilə onun üzünə baxıb, səadətinə qibtə etdi... [9, 128]

Özbəklərin adətlərində də bu ənənəni görmək mümkündür. Evlilik çağına gəlmiş qızlar bir yerə toplaşaraq bulaqdan gətirdikləri su dolu qaba zinət əşyalarını atmaqla bəxtlərini yoxlayırlar. Bu adət bizdəki “*vəsfı-hal*”ın eynisidir. Türkiyənin Yıldızeli bölgəsində qadınlar arasında *vəsfı-hal* oyunu geniş yayılmış və hələ də davam etdirilir. Qarsda isə bu adət “**çilə çıxarma**” adı ilə geniş yayılmışdır. Axşamüstü yaşca balaca bir uşağı su gətirməyə göndərirlər. Uşaq heç danışmadan və arxasına baxmadan bir qab su gətirir. Suyun içinə qız və oğlanları təmsil edən rəngbərən saplarla iynələr atılır və su çalxalanır. Hansı iynə digəriylə birləşərsə həmin gənclərin evlənəcəyi güman edilir. Göründüyü kimi, vəsfı-hallar ən çox su falı ilə bağlıdır.

Papaqatdı/şalsalladı. Müxtəlif mərasimlərlə müşayiət olunan Novruzun digər bir adəti də “*papaqatdı*” adlanır. Əvvəlki dövrlərdə “*şal və ya bərək sallamaq*”, “*qurşaq atmaq*” adı ilə bilinən bu ənənə sonrakı dövrlərdə “*torba atmaq*” və ya “*papaq atmaq*”la əvəzlənmişdir. Əlbəttə, burada məişət mədəniyyətindəki dəyişikliklər öz təsirini göstərmişdir. Bunların bəziləri ilə bağlı xalq deyimləri də işlənməkdədir: İlin axır çərşənbəsindən sonra kəndin gəncləri və uşaqları özlərini tanıtdırmadan axşamçağı (şər qarışanda) damlara gedib “*bayramlıq tələb edirik*” deyərək, öz əlvən şallarını həmin bacalardan içəri sallayırlar. Ev sahibi öz zənnisayəsində şal sahibinin kim olduğunu güman edib, onun şəxsiyyətinə görə şalının ucuna bayramlıq bağlayır. Bayramdan əvvəl gəlinlər valideynlərinə, qohum-əqrabaya, ailənin bütün fərdlərinə hədiyyələr hazır edirdilər. Bu hədiyyələr bayrama qədər sandıqlarda saxlanılırdı. O vaxtın bayramlığı güllü yun corablar,

ipək dəsmallar, dodaq sazi, şirni xoruz, boyanmış yumurta, noğul, kişmiş və s. kimişeylərdən ibarət idi. Gənc qızlar nişanlılarına **bəy corabı** toxuyardılar. Papaqattı və şal sallama mərasimində bu hədiyyələr bayram payı kimi qoyulardı. Cavan oğlanlar qohum-qonşu damına gedərək, şal, ya bərəklərini /bel şalını/ bacadan içəriyə sallayırlar. Bu zaman qız istəmə ilə bağlı adətə də rast gəlinir. Bəyəndiyi qızın evinə şal atan gənc oğlan niyyətini bildirmək üçün şalın ucuna düyün vurur. Qızın ailəsi oğlanı bəyənər və özlərinə uyğun kürəkən olacağına inanarlarsa düyünü açıb qızın qoluna bağlayırlar, razı deyillərsə bir hədiyyəylə oğlanı yola salırlar. Qurşaq-sallama adətinin bir xüsusiyyəti M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" əsərində də təsvir olunub:

Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.

Şal istədim mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgilə qaşdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.[7, 41]

Qulaqasma, qapı busma. Bu adət axır çərşənbədə yerinə yetirilən adətlərdəndir. Daha çox gənclər ürəklərində bir arzu, niyyət tutaraq qonşuların qapılarını busarlar. Niyyətlərinin çin olub olmayacağı içəridən eşitdikləri ilk sözə görə yozulur. Bu yozmaların gerçəkləşəcəyinə inanan gənc qız və oğlanlar arzularının çin olması üçün səhər tezdən qalxıb soyuq suda yuyunurlar.

İnsanlar qapılarının dinləyəcəyindən xəbərdar olduqları üçün çərşənbə gecəsində münasibətlərdə, evdə gedən söhbətlərdə daha diqqətli olmağa çalışırlar. Bəzən isə, niyyət tutan insan evin bir otağında əlində su dolu bir qab və yeddi açar tutaraq küçəni dinləyir. Eşitdiyi ilk sözə görə yeni ildəki qismətini xeyirə və ya şərə yozur. Qapı busma adətiylə bağlı görkəmli şairimiz Səməd Vurğunun "Komsomol" poemasında belə bir nümunəyə rast gəlinir:

Xəyalat başını bir an tərk edir,
Xeyirxah bir xəbər eşitmək üçün,
Qonşu qapısını pusmağa gedir,
(Qayda belədir ki, birinci kərə
Xeyir söz eşitsə şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə yenə qəmlərə
Qərq olub, içində qovrulacaqdır.) [8, 61]

Axır çərşənbə. Çərşənbələr türk xalqları arasında ən çox Azərbaycanda qeyd olunur. Azərbaycanda Novruz hazırlıqlarına ay əvvəl başlanır, hər çərşənbə (su, od, torpaq, yel) bayram kimi qeyd olunur, müxtəlif mərasimlər təşkil olunur. Bəzən də üç çərşənbə olaraq – birincisi *yalançı çərşənbə* ikincisini *doğruçu çərşənbə*, martın son çərşənbəsi isə *axır çərşənbə* kimi qeyd olunur. Cənubi Azərbaycanda isə bayram ayının ilk çərşənbəsinə "*qara*", ikincisinə "*külə*", son çərşənbəyə isə "*axır çərşənbə*" adı verilir. Ərdəbildə yaşayan türklərdə ilk çərşənbə "*qoduq qırxdı*" adlanır və bu çərşənbədə qoyunların yunu qırılır. "*Kül*" və ya "*külə*" olaraq bilinən ikinci çərşənbədə evlər dərinədən təmizlənir, bütün əşyalar havaya çıxarılır. Bayrama ən yaxın çərşənbə isə "*gül çərşənbə*" adlanır. [1, 232]

Axır çərşənbə Novruzun ən müqəddəs günü hesab olunur. Bu günə *ilin axır tək günü* də deyilir. İnanca görə axır çərşənbə günü təbiətdəki hər şey təmizlənir, təzələnir. Bayramdan qabaq evləri tökər, təmizlər və cırparlar. Azərbaycan xalqı demək olar ki, bu bayramın bütün adət və ənənəsini yaşadır. Novruzla bağlı mərasim və ayinlərin çoxu (qulaq və su fali, bəxti yoxlamaq, çilə çıxarmaq və s.) axır çərşənbədə həyata keçirilir. Bayram axşamı kim tez yatsa, onu yatdığı yerə tikirlər, bundan sonra onu üstünə su töküb oyadarlar. Axırkı çərşənbədə qızlar duzlu kökə yeyib yatırlar, kökə yeyənə kim su verərsə onun həyatda həmin qızın qisməti olacağına inanırdılar. Ayrıca axır çərşənbə günü süfrələrin dolu olmasına xüsusi diqqət edilir. Ən az yeddi çeşid yeməklə bəzədilən süfrələr bir şənlik havası içində hazırlanır. Gənc qız və oğlanlar öz aralarında müxtəlif oyunlar oynayır, bəxtlərini açacaq dualar edir. Axır çərşənbə günü heç kimə pis dua edilməz, kimsə haqqında pis söz danışılmaz. Arvadlar və qızlar niyyət edib qonşu qapılara qulaq asarlar, ya da bir neçə nəfər danışan adamların yanından keçərək, eşitdikləri sözləri öz vəziyyətlərinə uyğun yozarlar. Ona görə hər evdə yaxşı sözlər danışmağa çalışırlar ki, əgər qulaq asan olmuş olsa, xeyrə yoza bilsin. Evdə valideynlər övladlarına danışdıqlarında diqqətli olmağı tövsiyyə edirlər. Özləri də, o gecə uşaqları danlamaqdan və qarğış etməkdən çəkinirlər, xüsusilə ölüm barəsində söhbət etməzlər.

Digər bir çərşənbə adətində isə bir yerə yumurta, metal və kömür basdırılır. Yumurta kömürün üstünə yayılırsa niyyət müsbət, metal üzərinə yayılırsa mənfiyə yozulur. Sonra isə hamısı bir yerdə ərik ağacının dibinə basdırılır. Arvadlar isə obaşdan özünü kəhrizə yetirərlər və səhənglərini doldurub qayıdirlar. Bu su gərək gün çıxmamışdan evə yetişmiş ola. Su qabı evə yetişincə yerə qoyulmalıdır. Bu suya çərşənbə suyu deyirlər. O günkü çay gərək bu su ilə qoyulsun. Deyirlər çərşənbə suyu üçün hər kimin muradı olsa, ona yetişər.

Y. V. Çəmənəminlinin yaradıcılığında Novruz adətlərimiz, xüsusilə, axır çərşənbədə həyata keçirilən mərasimlər haqqında nümunələri görmək olar: Züleyxa tonqal qalayıb, “ağırlığım, uğurluğum tökül” deyərək üzərindən atırdı. Sonra bir əlində bir cam su, o birində yeddi açar darvazanın arxasında durub çərşənbə deyışərdi. Ötüb keçənlərin söylədiyi ilk sözləri eşidər-eşitməz qaça-qaça anasının yanına gələr, yozdurardı. Bir gün küçədəkilərin biri müsahibinə söz arasında “yaman günün ömrü az olar” demişdi. Züleyxa bu sözləri eşidərkən nə qədər sevinmişdi. Özü ilə bərabər bütün ailəsi də bu cümləni fali-xeyir bilib sevinmişdilər... [9, 128]

Ölkəmizdə axır çərşənbədə həyata keçirilən bir sıra adətlərə, Türkiyənin bir çox bölgələrində ilk çərşənbədə rast gəlinir. Şərqi Anadolu və ya Qarsda ilk çərşənbəyə “qara çərşənbə” adı verilir. “Qapı busma”, “papaqattı” kimi adətlərin bu gün həyata keçirildiyini görürük. Digər bir “qara çərşənbə” ənənəsi isə “qurd ağzı bağlanması”dır. Anadolunun müxtəlif bölgələrində görülən bu adət belədir: Bir gülün budağına parça bağlanır və bu əsnada “Ey ulu rəhbər! Ey yol göstərici! Bu günün hörmətinə sürülərimizə toxunma!” şəklində dua edilir. Beləliklə, sürülərin qurd təhlükəsindən qorunduğuna inanırlar.

Edip Yavuz haqlı olaraq bu ənənəni türklərdəki “bozqurd” motivi ilə müqayisə edir. Bozqurdun rəhbər motivi bir çox türk dastanlarında tez-tez rast gəlinən bir özəllikdir. Burada da bu xüsusiyyətin başqa bir tərəfini görürük. [1, 319]

Müxtəlif türk millətlərində qeyd olunan Novruz ənənə və mərasimləri araşdırıldığında aydın olur ki, bayramın mahiyyətindəki sevgi, qardaşlıq və yardımlaşma Novruzun əsas prinsiplərini təşkil edir. Novruz həm Anadolu, həm də digər türk topluluqlarında olduqca geniş yayılmış bir ənənədir. Məhəlli mərasimlərdə xırda fərqliliklər görülsə də, bu o yerin coğrafi özəlliyindən qaynaqlanmaqdadır. Çox geniş bir coğrafiyada yaşayan türk insanların bir-birinə bağlayan,

bir milli adət-ənənənin məcmusu olan Novruz dini və milli bayram kimi, milli birliyin simvolu kimi qeyd olunur.

Beləliklə, məlum olur ki, Novruz türk millətinin milli bayramlarından biri kimi, müxtəlif adlarla həm Azərbaycan, həm də bir-birilərinə yaxın və ya uzaq olan bütün türk soylu xalqlar tərəfindən ortaq və ya bənzər mərasim və ayinlərlə qeyd olunur. Novruzla bağlı keçirilən mərasimlərin, bu bayramla bağlı adət-ənənələrinin tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiqi bu xalqların zəngin etnoqrafik materialları arasında mövcud oxşar və fərqli cəhətləri ortaya çıxarır.

Eyni zamanda, türk xalqlarında keçirilən Novruzla bağlı mərasimlər üzərində araşdırma dan məlum oldu ki, bu mərasimlər ortaq keçmiş və ortaq mənəvi mədəniyyətdən qaynaqlanır. Mövzunun genişliyi və materialların çoxluğu mövzu ilə bağlı tədqiqatların davam etdirilməsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulhaluk M. Çay. *Novruz Türk Ergenekon bayramı*. Sekizinci baskı, Ankara, 1999
2. Ağaverdi Xəlil. *Novruz bayramı Türk xalqlarının gözü ilə* - Türkologiya, Bakı, 2016. N 1. Səh. 37-45
3. Ağaverdi Xəlil. *Türk xalqlarının yaz bayramları və Novruz*. Bakı, 2012
4. *Azərbaycan xalq bayramı Novruz*. (bələdçi kitab), Bakı, 2011
5. Güllü Yoloğlu. *Türk xalqlarının mərasim sistemində Novruzun yeri (tarixi – etnoqrafik tədqiqat)*. Bakı, 2018
6. Xeybər Göyallı. *Novruz: genezisi, tarixi transformasiyaları və mərasimləri*. Bakı, 2015
7. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. *Seçilmiş əsərləri*. "Avrasiya-Press", Bakı, 2005
8. Səməd Vurğun. *Seçilmiş əsərləri*. Beş cild. III cild. "Şərq-Qərb", Bakı-2005
9. Yusif Vəzir Cəmənzəminli. *Seçilmiş əsərləri*. Üç cild. I cild, "Avrasiya-Press", Bakı, 2005

UOT: 398:801.6

AZERBAIJAN VE ANADOLU'DA TOPLA OYNANILAN ÇOCUK OYUNLARI

Meleyke MEMMEDOVA

AMEA Folklor Enstitüsü

Bakü / AZERBAIJAN

mmeleyke@gmail.com

ÖZET

Çocukların fiziki, psikoloji, sosyoloji ve estetik bakımdan gelişimi, sosyalleşmesi, hayata hazırlanmasında oyun çok önemli bir araçtır. Çağımızda gelişen teknoloji ile ilgili olarak değişen yaşam tarzı yeni ilgi alanlarının da oluşumuna sebep olmuştur. Bunun sonucu olarak da çocuklar geleneksel sokak, mahalle oyunlardan uzaklaşarak teknolojik oyunların bağımlılığı haline gelmiştir.

Milli kültürel değerlerimizden olan çocuk oyunlarımızın unutulmasına izin vermemek amacıyla çocuk oyunlarının tebliği ve yaşatılması amacıyla makalede özellikle topla oynanılan çocuk oyunlarımızın hem Azerbaycan, hem de Anadolu varyantları karşılıklı şekilde incelenerek oyun metinleriyle birlikte verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Anadolu, çocuk, oyun, top.

AZƏRBAYCAN VƏ ANADOLUDA TOPLA OYNANILAN UŞAQ OYUNLARI

XÜLASƏ

Uşaqların fiziki, psixoloji, sosialoji və estetik baxımdan inkişafı, sosiallaşması, həyata hazırlanmasında oyun çox əhəmiyyətli vasitədir. Müasir dövrümüzdə inkişaf edən texnologiya ilə əlaqədar olaraq dəyişən həyat tərzini yeni maraq dairələrinin də yaranmasına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsi olaraq da uşaqlarənənəvi küçə, məhəllə oyunlarından uzaqlaşaraq texnolojik oyunlardan asılı vəziyyətə düşmüşlər.

Milli mədəni dəyərlərimizdən olan uşaq oyunlarımızın unudulmasına icazə verməmək üçün uşaq oyunlarının təbliği və yaşadılması məqsədilə məqalədə xüsusilə topla oynanılan uşaq oyunlarımızın həm Azərbaycan, həm də Anadolu variantları qarşılıqlı şəkildə incələyərək oyun mətnləri ilə birlikdə verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Anadolu, uşaq, oyun, top.

CHILD GAMES THAT PLAYING WITH BALL IN AZERBAIJAN AND ANATOLIA

ABSTRACT

Games are very important way for children's psychology, sociological and aesthetic sides of development and the preparing for their life. Today changed life style related with the development of the technology has been cause for arising of the new and various interest sources. As a result children moving off from the traditional games that played in yards and streets they have depended on technological games.

For to immortalize of child games that being our national and spiritual values in the article child games especially playing with ball investigating both Azerbaijan and Anatolia versions have been given together with play text with the purpose of propagate and immortalize of child games.

Key words: Azerbaijan, Anatolia, child, game, ball.

Giriş. Çocukların fizyoloji, psikoloji, sosyoloji ve estetik açıdan sağlıklı gelişimi, sosyalleşmesi, hayata hazırlanmasında oyun çok önemli eğlence aracıdır. Çağımızda gelişen teknoloji ve küreselleşme ile ilgili olarak yaranan yeni ilgi alanları, yeni eğlenceler, bilgisayar, tablet ve telefon oyunları, animasyon çizgi filimleri eskiden çok gündemde olan çocuk oyunlarımızın unutulmasına, çocuklar tarafından oynanılmamasına getirip çıkarmıştır. Bu bakımdan çocuk oyunlarımızın korunması vacip olan milli kültürel mirasımızdır. Bütün bunları dikkate alarak makalede oyunların karşılıklı incelenmesinin yanı sıra oyun metinlerine de yer veril-

miştir. Özellikle çocukluk dönemlerimizde oynadığımız oyunların yaşatılması amacıyla söz-konusu oyunlara önem verilmiş, Azerbaycan ve Anadolu`da uygun varyantları karşılaştırılarak belirgin özellikleri vurgulanarak mukayese edilmiştir.

Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Oyun ve Temaşalar kitabımızda çocuk oyunları altı ana başlık ve bir kaç alt başlık halinde tasnif edilmiştir. Kitabın Çocuk Oyunlarının Tipolojisi bölümünde çocuk oyunları aşağıdaki başlıklar altında tasnif edilerek incelenmiştir:

1. Adet-ananelerle ilgili oyunlar
2. Günlük eylenceler
3. Arkaik mezmunlu oyunlar
4. Dinin etkisiyle yaranan oyunlar
5. Sosyal-siyasi tarihin mahsulü olan oyunlar
6. Çocukların nitk(konuşma) ve beden terbiyesi (fiziki etkinlik) amacıyla oynanan oyunlar

“Adet-anenelerle ilgili oyunlar”a çeşitli düğün, yas ve diğer günlük maşeret adet-anenelerle ilgili oyunlar, “Günlük eylenceler”e aşık, dilsiz-sessiz, şaşdırma-şaka, gizletme-gizlenme, gözbağlıca, taş, metelik-kart, kağıt-kalem, bitki, hayvan imgelerinin canlandırıldığı oyunlar, “Arkaik mezmunlu oyunlar”a zorhanecilikle, kahramanlıkla ilgili arkaikleşmiş oyunlar, “Sosyal-siyasi tarihin mahsulü olan oyunlar”a savaş, siyasi-tarihi şahsiyetlerle, sosyal-siyasi tarih ve idarecilikle ilgili oyunlar, “Dinin etkisiyle yaranan oyunlar”a Hıdır, Ramazan ve Kurban bayramında oynanan dini oyunlar, “Çocukların güzel konuşma ve fiziki etkinliği amacıyla oynanan oyunlar”a top, zıplama-atlama, kaçma-kovalama, yakalama-elegeçirme, ağaç-değenek, kelime oyunları vb. aittir.

Yukarıda belirtilen ilk beş başlıkta yer alan tekerleme ve hareketlerle zengin oyunlarımızda aslında düzgün konuşma ve fiziki etkinlik amacıyla oynanan oyunların izleri var. Fakat çocukların güzel konuşma ve fiziki etkinliği amacıyla oynanan oyunlar sırf daha çokaynı mak-sada hizmet ediyor. Bu oyunların bazıları sırf fiziki etkinlik, bazıları güzel konuşma, bir kısmı da hem konuşma, hem de fiziki etkinlik, yani vücudun eğitimi ile ilgili oyunlardır. İsminden de anlaşıldığı gibi, bu oyunlar çocuklarda konuşmanı geliştirmekle beraber, çeşitli spor hareketleri yapmakla, hem de vücudu fiziksel olarak eğitiyor, aynı zamanda çocukların fiziksel, psikolojik ve sosyolojik açıdan gelişimini sağlıyor.

Top Oyunları. Fiziki etkinlik amacıyla oynanan, hem farklı varyantları, hem de benzer çeşitleri olan top oyunlarında esas araç gibi atılabilen, zıplayıp düşen toplardan başka meşin veya parçadan yapılarak içi doldurulmuş toplar da kullanılıyor. Belirlenen hedefi vurmak amacıyla oynanan bu oyunlar kaçmak, kovalamak, güç harcayarak vurup dağıtmak ve bu gibi fiziki hareketlerle gerçekleştiriliyor.

Azerbaycan`da topla oynanan *Ortada Kaldı* veya *Ortaya Girdi*, bir diğer adı *Top Vurdu* olan oyunaynı kurallarla Anadolu`da *Yakan Top*, yahut *Yakar Top* adıyla oynanılır [12, seh.35]. Azerbaycan`da *Cıza Girme*[4, seh.650], *Kırkovul* [5, seh.455], *Arada Vurdu*[14, seh.37], Anadolu`da *Daire, Bir Kol Bir Can, Ortada Siçan*[7, seh.195], *Can Almaca*[1, seh.192] gibi oyunlar Top Vurdu/Yakar Top`un benzer çeşitleridir.

Ortada Kaldı Oyunu

İki takım halinde oynanan bu oyun Azerbaycan`ın daha çok Ordubat yöresine hasdır. Oyun bildiğimiz normal topla oynanıldığı gibi parçadan yapılmış kare şeklindeki sileceklerle de oynanılır. Öncelikle iki

başkan belirlenir ve bu başkanlar kendi gruplarına oyuncu seçer. Her başkan en güçlü oyuncuyu seçmek ister, bunun için de tekerleme söylerler kendi aralarında, tekerleme başkanlardan kimde bitse ilk oyuncu seçme hakkını kendi kazınır. Bu şekilde gruplar oluşturulur. Sonra yazı tura atılarak ilk ortaya girip onamak isteyen grup belirlenir. Bir grup ortada olurken diğer grubun da iki oyuncusundan biri aşağı tarafta diğeri de yukarı tarafta durarak ortadaki oyuncuları topla veya silecekle vurmağa çalışır. Top atılan zaman ortadaki oyunculardan hangisine denk gelirse, o kişi yanar ve ortadan çıkıyor. Bazen topla vurulan zaman ortadaki oyunculardan herhangi biri topu yakalayabilir ve bir can kazanmış olur, can kazanan kişi isterse o canını gruptan vurulan kişilerden birine verip tekrar ortaya girmesini sağlayabilir veya kendisi için kullanabilir, yani kendisi topla vurulduğu zaman eğer canı varsa, tekrar oynamaya devam eder. Bu şekilde oyun ilginç ve mücadele ile devam eder. Bazen ortadaki oyuncular o kadar iyi oynarlar ki, yanmak bilmezler, sürekli top yakalayarak can kazanır ve ortadan çıkmak bilmezler, bazen de oyuncular iyi oynayamaz ve hemen kaybeder, o zaman yer değişme olur ve diğer takımın oyuncuları ortaya girer, oyun aynı şekilde devam eder [12, seh.35]

Yakar Top Oyunu

Neredeyse Türkiye`nin her bölgesinde bilen bir oyundur. Oyuncu sayısı 6 ila 12 kişilik olabilir. Oyuncu grubu eşit sayıda takımlar oluşturur. Oyun alanı genellikle 8m X 6m şeklinde belirlenir. Ebe takım çeşitli yollarla seçildikten sonra ebeler oyun alanının her iki başına ikişer atıcı seçerek yerleştirir. Diğer takım ise oyun alanına girer. Tüm oyuncular içeride olabileceği gibi oyuncu sayısına göre sınırlandırma da yapılabilir. Ebe takım içerideki oyuncuları top atarak vurmaya çalışır. Vurulan oyuncu oyun alanı dışına çıkar. İçerideki oyunculardan biri topu havada yakalarsa bir can kazanmış olur. İçerideki takımın bir oyuncusu kaldığında saydırma turu başlar. Ebe olan takım toplamada 7 [yedi] atışta oyuncuyu vurmak zorundadır. Eğer oyuncuyu vurursa oyunu ebe olan takım kazanır ve 1 sayı alır. Ebe takım oyuncuyu yedi atışta vuramazsa oyunu içerideki takım kazanır. Ayrıca vurulan tüm oyuncular tekrar oyuna dahil olurlar. Ebe takım yine içerideki takımı vurmak zorunda kalır. Oyunda puan kazandıran diğer bir durum ise bir oyuncunun tek başına yedi can yakalamasıdır. Bu durumda da içerideki takım 1 sayı kazanır ve vurulan tüm oyuncular tekrar oyuna dahil olur. Her oyuncunun can sayısı sıfırlanır [9, seh.97].

Can Almaca Oyunu

Eşit sayıda iki gruba ayrılan çocuklar bu ayırma işini aldım verdimle yaparlar. İki kişi başkan olur. Karşılıklı durarak adım adım "Aldım verdim, ben seni yendim, çöpçünü kızını almaya geldim" tekerlemesini söyleyerek birbirlerine yaklaşırlar. Kimin ayağı önce diğerinin ayağına değdiyse o kişi önce seçme hakkına sahip olur.

Oyuncular şöyle alınır: 1.başkan: Aldım aldım Ayşe`yi aldım. 2.başkan: Aldım aldım Ayfer`i aldım...

Tüm oyuncular paylaşılr ve sıra ortaya hangi takımın gireceği işlemine gelir. Bir taşa tükürülür. Takımlardan biri yaş tarafı, diğeri kuru tarafı seçtiğinde taş havaya fırlatılır. İki tarafta yaş kuru diye bağıırken taş yere düşer. Yaş taraf üstteyse o taraf içeriye, kuru diyenler dışarıya geçer. Karşılıklı çizilen iki çizgi de dıştaki takım, içtekileri topla vurmak üzere yerlerini alır. Oyuncular içeridekilerini vurmaya çalışırken topu tutan içerideki takımın oyuncusunun bir canı olur. Bu oyuncunun iki canı olduğu için şimdi iki defa vurulması gerek. Bir tek oyuncunun 6 canı olduğu takdirde oyun 1-0 içeridekilerin lehine olur.

İçerideki oyuncular vurulmak için gelen toplardan bir tanesi 3 can tuttuğu zaman vurulup dışarıya çıkan arkadaşınacan verebilir, kendi canlamı kaybetmesi pahasına da olsa. Ve o da tekrar oyuna dahil olur. İçeridekilerin hepsi vurulup tek kişi kaldığında bu karşıdan atılan 10 topta vurulmazsa diğer arkadaşları, vurulup çıkanlar hepsi birden oyuna girerler. İçteki takım tamamen vurulduğunda galip dışaki takımdır.

İçeri girme hakkı onlarındır. Kişi can aldığı sayıda vurulur. Beş canı olan kimse, yani bir kendi canı, bir de tuttuğu 4 canla beş defa vurulduğunda oyundan çıkar [1, seh.192].

Cıza Girme

Bu oyun en az 6, en fazla ise 15 kişiyle oynanması uygundur. Oyuncu sayısı kadar daire çizilir. İğne İğne sayışmacası sonucunda belirlenen oyuncu dairenin içine geçer. Diğer oyuncular kendi dairelerinin kenarında sıralanırlar. Oyunculardan biri elindeki topu arkadaşlarından birine atar. Belirli aralıklarla dairenin kenarında sıralanan oyuncular hızlı bir şekilde topu birbirlerine atmaları gerekir. Bu şekilde de ortadaki oyuncuyu birinin vurması gerekir. Atılan toplar ortadaki oyuncuya değerse, oyun baştaki gibi devam eder. Topun ortadaki oyuncu tarafından tutulması bir şeyi değiştirmez. Çizginin kenarındaki oyuncu tarafından atılan top, daire içindeki oyuncuya değmezse topu atan oyuncu dairenin içine geçer. Oyun çizginin kenarında bir oyuncu kalana kadar devam eder. Kalan son oyuncu da oyunun galibi sayılır. Daha sonra da oyun yeniden başlar [3, seh.729].

Azerbaycan'da **Papak Attı**[11, seh.33], **Dede Boyu**[11, seh.26], **Kaçtı Tuttu**[3, seh.667], Anadolu'da **Pata Küte**, **Rengli İstop**[7, seh.197], **İstop**[6, seh.204; 13, seh.16] oyunları benzer şekilde oynanılır. Bu oyunlardan sadece Papak Attı papakla, yani şapka ile diğerleri ise topla oynanılır.

Papak Attı

Oyunculardan biri elindeki papağı kuvvetlice yukarı atar. Oyuncular papak yukarıda iken hep birlikte:

A hürmüzü hürmüzü

Papağın içi kırmızı

Papağı tut, üç defa dolan vur bizi

diye söylerler. Sözler bitince papağı yukarı atan oyuncu baska bir oyuncunun adını söyler. Adı söylenen oyuncu papak yere düşer düşmez alır, üç kez durduğu yerde döner ve kaçan oyuncuları vurmaya çalışır. Vurulan oyuncu vuran oyuncu ile yer değiştirir, vurulan olmazsa önceki oyuncuyla oyuna devam edilir [11, seh.33].

İstop

En az beş kişi ve topla oynanan bir oyundur. Bir ebe belirlenir. Ebe topu alıphavaya fırlatarak gruptakilerden birinin adını söyler. Herkes adı söylenen ve ebe konumuna geçen kişiden mümkün olduğunca uzaklaşmaya çalışır. Adı söylenen kişi bu esnada topu yakalamaz "istop" der. Bu andan itibaren herkes bulunduğu noktada ve pozisyonunda durur. Ebe kendisine en yakın olana topu atarak deydirmeye çalışır. Top değerse ebe o olur. Ve oyunu aynı şekilde o başlatır. Değmezse; tekrar aynı kişi ebe olur ve oyun yeniden başlar. Oyunun akışı ebenin topu birine atıp deydirmeyi başardığı anda değişir. Bu şekilde birkaç kez tekrarlanır [8, seh.106].

Azerbaycan'da Papak Attı adıyla oynanan oyunun benzeri Türkiye'de İstop adıyla oynanmaktadır. Yalnız Papak Attı oyununda oyun malzemesi olarak papak, yani şapka kullanılırken İstop oyununda top kullanılmaktadır. Her iki oyunda da seçilen bir oyuncu topu veya papağı havaya atar. Oyunun devamında küçük farklar vardır. Papak Attı oyununda oyuncu papağı havaya attığında oyuncular hep bir ağızdan tekerleme söyler. İstop oyununda ise tekerleme yoktur. Papak Attı oyununda havaya atılan papakyere düşer, tekerleme bittikten sonra papağı atan oyuncu başka bir oyuncunun adını söyler. Adı söylenen oyuncu yere düşen papağı alır, üç kez durduğu yerde döner ve kaçan oyuncuları vurmaya çalışır. İstop oyununda

ise topu atan oyuncu attığı esnadabir oyuncunun adını söyler. Adı söylenen oyuncu topu tutar ve yüksek sesle “istop”der. Oyuncular da top tutulup “istop” denilinceye kadar alandan uzaklaşır. Oyunun bundan sonraki aşaması Papak Attı oyunuyla aynıdır. Papağı alan ya datopu tutan oyuncu elindekiyle başka bir oyuncuyu vurmağa çalışır. Vurulan oyuncu ebe olur. Vurulan olamazsa da aynı ebe oyuncuyla oyun yeniden başlar.

Dede Boyu

Açık alanda oynanan Dede boyu oyununda oyuncular bir top getirirler. Topu ilk kimin atacağı belirlenir. İlk atma hakkını kazanan oyuncu topu gücünün yettiğince yükseğe fırlatır ve yere düşürmeden tutar. Tutamazsa başka bir oyuncu topu alıp yükseğe atar. Topu hangi oyuncu daha yükseğe atıp tutarsa, o yenmiş sayılır[11, seh.26].

Gaçtı Tuttu

Açık alanda kız erkek karışık oynanan bir oyundur. Oyun idare etmesi için birbaşçı seçilir. Oyuncular başçının karşısında ortalama bir uzaklıkta durur. Başçı elindeki topu “bir, iki, üç” diyerek var gücüyle ileriye doğru atar. Atılan topu en önce tutup başçıya getiren oyuncu oyunun galibi sayılır. Oyuncular, istedikleri arkadaşlarıyla çiftler halinde başçının karşısına geçerek oyunu devam ettirirler[3, seh.749].

Azerbaycan`da *Südlüsümüük//Sütdüsülük*[2, seh.191], Anadolu`da *Kemik//Aşık*[7, seh.197] oyunları aynı kurallarla ve benzer şekilde oynanılır. Azerbaycan`ın Muğan bölgesinde Sümüyatma, Sütmeçülüü, Göyçay veGazah`ta Sütmesülü isimleriyle bilinen Südlüsümüük oyununun Azerbaycan varyantı kemikten başka topla da oynanılır. Hem Azerbaycan`da, hem de Anadolu`da oynanılan bu oyunlarda esas amaç uzağa atılan sümüüyü [sümüük Azerbaycan Türkçesinde kemik için kullanılan bir kelimedir], yani kemiği bulmak ve elden vermemektir. Bu tip oyunlarda uzağa atma, elde olanı korumak için mücadele etmek, koşmak, kovalamak gibi fiziki güç talep eden spor hareketleri yapılıyor.

Südlüsümüü/Sütdüsülük

Köylerde yazın gelişine bağlı olarak yapılan şenliklerde oynanılan hareketli bir çocuk oyunudur. Oyuncular, 2-4 oyuncudan az olmayacak şekilde iki gruba ayrılır. Birinci grup oyuncuları, “even” adı verilen belirlenmiş bir merkezde gözleriniyumar, biri hayvan kemiğini ya da kumaştan yapılmış bir topu uzağa atar. Bu grubun oyuncuları topu veya kemiği bulmaya çalışır, bulan grup oyuncuları kaçır bu sefer karşı grup oyuncuları topu veya kemiği onlardan almaya çalışır. Bu oyun esasında gece ay ışığında oynanılan bir oyundur. Oyun, Azerbaycan`ın çeşitli bölgelerinde, özellikle Muğan`da Sümüyatma,Sütmeçülüü; Gökçay ve Gazah`ta Sütmesülüh adıyla bilinir [2, seh.191].

Kemik Oyunu(Aşık)

Dana boynuzu, keçi boynuzu veya bir hayvan kemiği oyunun malzemesidir. Oyunu, hava karardıktan sonra, yatsı vakitlerde çocuklar evlerinden dışarı çıkarak oynarlar. 5-10 kişi karanlıkta bir yere toplanırlar. İçlerinden birisi kemiği herkese gösterir, kemiğin şekli belleklere kazınır. Sonra, kemiği gösteren kişi, kemiği fırlatır. Oyuncular kemiği aramaya giderler. Herkes kemiği aramaya başlar. Kemiği bulan, “kemik” diye bağırarak kemiğin atıldığı yere doğru koşmaya başlar, diğer oyuncularda kemiği bulanı yakalamaya çalışırlar. Yakalayan, kemiği atmaya hak kazanır[10, seh.270].

Azerbaycan`da ve Anadolu`da aynı adla ve aynı kurallarla benzer şekilde oynanılan *Yeddidaş//Yeditaş* topla oynanılır. Bu oyun Azerbaycan`da **Pobeda** adıyla da çok meşhurdur ve Rusça olan bu kelimenin anlamı “zafer” demektir. Bu da oyun katılımcılarının topla vurulmadan taşları zamanında üstüste koyup bitirdikten sonra pobeda (zafer) demesinden

kaynaklanıyor. Yeditaş oyununun Azerbaycan`da oynanılan bir başka varyantı ise **Yeddişişe** oyunudur. Bu oyunun Yeditaş`tan en önemli farkı taş yerine, oyunun adından da anlaşıldığı gibi, şişe(cam)parçaları kullanılmasıdır. Anadolu`da ise Yeditaş oyunun benzer varyantı **Tombili-Tongili** oyunudur.

Tombili-Tongili oyunu

Anadolu`nun özellikle Tekirdağ bölgesine has olan bu oyun eşit iki gruba ayrılan oyuncular tarafından oynanır. Oyun için gerekli olan bir taş ve kiremittir. Kiremitler yuvarlak şekilde dizilir. Bir yandan da oyuncuların birkaçı eski bir çorap içine doldurdukları bezlerle bunları dikip bir top yaparlar. İki grubun oyuncularının başkanları önce hangi grubun başlayacağını saptarlar. Bunun için bir kiremit parçasına tükürürler, biri yaş, diğeri kuru der. Taş havaya fırlatılır. İki taraf ta taşın etrafında yaş kuru diye bağırarak toplanır. Hangisinin dediği üste gelirse o oyuna önce başlar. Kaleye birkaç metre uzaklıkta bir atış çizgisi çizilir. Kalede bekleyenin amacı ise kiremitleri toplamak, oyuncuları vurmaktır. Atış yapanların amacı ise kiremitleri yıkıp tekrar eski haline sokmaktır. Her oyuncunun bir atış hareketi vardır. Kaledekiler atışların olumsuz olması için kiremitlerinüzere çöp vb.şeyler koyarak kale önüne çizgiler çizerler. Kiremitlerin devrilmesi ile oyuncular kaçarlar. Kaledeki tüm kiremitler üstüste gelmeyecek şekilde dağıtılır. Kaledeki topu eline alır ve kiremitleri deviren oyuncuları vurmaya çalışır. Oyuncuları vurmak için attığı top uzağa gittiye ötekiler gelip kiremitleri dizerler. Topun geldiğini görünce tekrar koşarlar, kaleci kime vurursa o oyundan çıkar, oyun ya oyuncuların hepsinin vurulması, ya da oyuncuların tombili yapmasına kadar sürer. Ortadaki oyunculardan vurulanlar kalede durup kiremitleri düzeltir, arkadaşlarına yardım edemez.

Kaledeki kiremitlerin hepsi dizildiğinde hep birden tombili diye bağırır, kaleci oyuncuyu kiremitleri dikerken vurursa oyuncu yanar, bazen hepsi vurulur ve tek oyuncu kalır.

Kalan tek şey de bir kiremidin dizilmesidir. Eğer tek kişi son kiremiti dizemedi vurulursa kaledekiler kiremitlerin yıkılması için atışmaya başlarlar. Tombili denildiğinde 1-0 galip olunur. Hem de tekrar atış hakkına sahip olunur.

Not: Kiremitlerden en az üç tanesinin yıkılması gerekir ki, ancak o zaman yıkıldı sayılır, eğer iki kiremit düşerse “çinko” olur. Çinko atış yapan yani iki kiremit düşüren oyuncu ikinci atış hakkına sahiptir. Üç ve üçten fazla düştüğü takdirde bütün kiremitler önceden çizilen daire içinde tamamen dağıtılır[1, seh.209-210].

Yeditaş Oyunu

Azerbaycan`ın özellikle Nahçıvan, Ordubad bölgelerine has olan Yeditaş oyunu iki grup şeklinde oynanılır. Öncelikle iki başkan belirlenir, daha sonra başkanlar tekerlemeler söyleyerek kendi gruplarına oyuncular seçerler. Bir grup yedi taşı birbirinin üzerine dizer. Taşlar özenle seçilir, öncelikle düz ve kaygan olmamasına dikkat edilir. Gruplardan hangisinin ilk oynayacağına karar vermek için ya yazı tura atılır, ya da tekerleme söyleyerek belirlenir. İlk oynayan grubun başkanı topu eline alır ve yedi taşı vurup devirmeğe çalışır. Diğer gruptan olan oyuncular ise taşları üst üste koymağa uğraşır, bu sırada rakip takımın oyuncuları da topu birbirlerine ötürerek onları topla vurup yakmağa çalışır. Böylece mücadele başlar. Her grup kendi arasında işbirliği içindedir. Topla vurulmadan taşların yedisini de üst üste koyabilen oyuncu galebe (zafer) deyerek kazandıklarını ilan eder, eğer taşları dizemedi hepsi vurulursa diğer takım kazanır ve yer değiştirir ve oyunu bitirmek istedikleri zamanakadar oynarlar [12, seh.35].

Azerbaycan`da oynanılan **Çippolik** ve **Çilede** oyunları birbirine benzer oyunlardır. Her iki oyunda önceden eritilmiş kurşundan, koyun veya geçi derisi kullanılarak top yapılır ve aynı topla çeşitli spor hareketleri ve ayakla fiziki hareketler yapılarak oynanılır.

Çilede

Açık alanda oynanan bir oyundur. Oyuna başlamadan önce oyuncular oyun malzemelerini hazırlamak zorundadırlar. Öncelikle eski akülerin içinden aldıkları kurşun eritilir. Eriyen kurşun toprak sahada açılan küçük bir çukurun ortasınadökülür. Dökülen kurşun soğumadan iki tane kibrit çöpü aralarında boşluk kalacak şekilde paralel olarak dikilir. Soğuma gerçekleştiğinde kibrit çöpleri çıkarılır. Sonuçta düğme görünümlü bir nesne elde edilir. Bu düğme tel ya da ip yardımıyla büyükçe bir parça koyun derisine dikilir. Artık oyun malzemesi top hazırdır. Oyuncular ayaklarını korumak için çizme giyerler. Artık oyun başlar. Oyuncular sırayla ayak bileğinin iç tarafıyla topu sektirir. En uzun süre sektiren oyuncu oyunu kazanır [7, seh.201].

Çippolik

En az on oyuncuyla açık alanda oynanır. Oyuncular toplandıktan sonra avuç içibüyükliğünde kurutulmuş kuzu ya da keçi derisi bulurlar. Derinin tüysüz tarafına,ağırlık olsun diye iple kurşun bağlarlar. Sayışmaca veya kura ile tespit edilen oyuncu deriyi yükseğe atar ve yere düşmeden ayağı ile vurmaya çalışır. Vurursa vuruş şekline göre sayı kazanır ve devam eder, vuramazsa diğer oyuncu deriyi yükseğeatarak vurmaya çalışır. Daha çok grup olarak oynanan bu oyunda grup oyuncularısına ile aynı işi yaparlar. En çok puan toplayan ya da oyun başlamadan önce belirlenen sayıya erken ulaşan grup yenmiş sayılır. Bundan sonra oyunun "işletme" bölümü başlar. Bu bölümde yenilen grubun oyuncusu deriyi, yenen grubun oyuncularından birine atar. O oyuncu ayağı ile deriye vurur, atan oyuncu vurulan deriyi tutarsa oyun yeniden başlar. Atan oyuncu deriyi tutamazsa yeniden alıp atar ve tutuncaya kadar atma işlemini sürdürür.

Deriye ayağın değişik yerleriyle vurulduğunda farklı puanlar alınır. Şöyle ki;

Ayak içi ile vurulunca bir sayı,

Ayak dışı ile vurulunca üç sayı,

Ayağı diğer ayağın arkasından geçirip içiyle vurulduğunda on sayı

Topukla vurulduğunda yüz sayı,

Top yüksekte iken atlayıp ayak içiyle vurulursa beş sayı kazanmış olur. Onun için çocuklar en çok puan toplayan vuruşları yapmaya çalışırlar[11, seh.24].

Sonuç. Türk milleti olduğumuzdan, doğal olarak bir çok alanlarda benzerlikler olduğu gibi dünya görüşümüzün, hayat tarzımızın, gelenek ve göreneklerimizin, inançlarımızın yer aldığı ve milli kültürel mirasımız olan oyunlar arasında da benzerlikler çoktur. Azerbaycan ve Anadolu`da oynanılan çocuk oyunları, özellikle de top oyunları genellikle benzer ve aynı mantık amaç çevresinde birleşmesi, benzerliklerin farklılıklardan daha çok olması, aynı zamanda aynı örneklerin çeşitli versiyon ve varyantlarının olması bizim genetik kodlarımızdan gelen, Türk milleti olarak aynı düşünce, aynı dünyagörüşüne sahip olduğumuzun bir göstergisidir. Arada olan farklılıklar ise çeşitli tarihi devrlerde her iki bölgenin farklı etnik-siyasi grupların etkisi altında kalmasından dolayı ortaya çıkmıştır.

KAYNAKLAR

1. Artun E.(1983). Tekirdağ Folklorundan Örnekler.Taner Matbaası, Tekirdağ
2. Aslanov E. (1984). El-oba oyunu, halg tamaşası. Işık Yayınları, Bakı
3. Azerbaycan Folkloru Antologiyası(2000).Göyçe Folkloru, Seda Nesriyat, Bakı, III.kitap
4. Azərbaycan Folkloru Antologiyası(2009). III kitab. Göyçe folkloru / Toplayanı ve tertib edeni H.İsmayilov. Nurlan Yayınları, Bakı, III.kitap

5. Azərbaycan Folkloru Antologiyası(1994).*Naxçıvan folkloru* / Tertib edenler T.Ferzeliyev, M.Kasımlı. Sabah Yayınları, Bakı, I.kitap
6. Bakırcı N. (2002). Niğde Folklorunda Çocuk Oyunları // Milli Folklor, Yıl 19, Sayı 76, s.202-209 / <http://www.millifolklor.com>
7. Çelebi D.B.(2007). Türkiye ve Azerbaycan'daki Çocuk Oyunları ve Oyuncaklarının Karşılaştırmalı İncelemesi // Yüksek lisans tezi.Muğla Üniversitesi, Muğla
8. Güneş, H.(2003).Çocuk Oyunları, Anı yayınları, Ankara.
9. Kars Çocuk Oyunları (2014). Hazırlayanlar: Adem Akbulak, Ali Kasım Bulut, Başak Aydın, Cengiz Han Fırtına, Esin Aras, Fahrettin Yaşar Turan, Haşim Vapur, Kader Gümüş, Kürşat Güven, Yıldırım Aşık. Özal Matbaası, Kars
10. Okuyan, H.Y.(2004).*Burdurun Geleneksel Çocuk Oyunları ve Çocuk Gelisimine Katkıları*, I.Halkbilim Sempozyumu "Halk Biliminde Çocuk"Bildiriler Kitabı, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir. s. 179-250
11. Özhan M., Muradoğlu M.(1997). Türk Cumhuriyetlerinde Çocuk Oyunları. KB Yayınları, Ankara
12. Memmedova M. (2014). Azerbaycan ve Anadolu Folklorunda Oyun ve Temaşalar. Elm ve Tehsil, Bakı
13. Targotay, A. (2006). Geçmişten Günümüze Çocuk Oyunlarının Araştırılması // Özel Ege İlköğretim Okulu 6/B Sınıfı Türkçe Projesi, İzmir
14. Tebriz folkloru örnekleri(2013). Derleyenler: K.Abbasi, E.Ferehmedi, E.Berazende, M.E.Mukaddem.Nurlan, Bakı, I.kitap

UOT:374.02**THE ROLE OF PARENTS IN INCLUSIVE EDUCATION****Parvana KARIMOVA, Irada MAMMADOVA**

Baku Engineering University

Baku / AZERBAIJAN

*pkarimova@beu.edu.az, imammedova@beu.edu.az***ABSTRACT**

For successful inclusive education there should be support of parents of learning disabilities children in all levels. The main and fundamental goal of this article is to show, emphasize the role of parents in educating their children in inclusive classrooms. Especially, my present study is aimed at analyzing the importance of parents' involvement in children's education at inclusive classrooms, identifying different activities used by parents to get involved in children's education, recognizing obstruction for disable children and for their parents in education at inclusive classrooms. I have mentioned in this article that the parental support is essential for the students and also it is mentioned that utilizing technology can assist the progress of parents' connection with schools. Also this paper discusses the parents' aspect from the position of the present place in inclusive education with analyzing the conclusion of contemporary analyses in our country.

Key words: inclusive education, parents, disable children, parental support.

İNKLÜZİV TƏHSİLDƏ VALİDEYNLƏRİN ROLU**XÜLASƏ**

Uğurlu inklüziv təhsil üçün əlilliyi və öyrənmə bacarığı zəif olan uşaqların təhsili zamanı valideynlərin dəstəyi olmalıdır. Bu məqalənin əsas və ana məqsədi uşaqlarını inklüziv siniflərdə təhsil almağına şərait yaradan valideynlərin rolunu vurğulamaqdır. Xüsusilə, hazırkı tədqiqat valideynlərin uşaqlarının təhsilinə cəlb olunmaqda olan vacibliyini analiz etmək, uşaqların təhsilinə təkan verəcək müxtəlif fəaliyyətlər, tədbirlər müəyyənləşdirmək, təhsil zamanı əlil uşaqlar və onların valideynləri üçün meydana çıxan maneələri göstərməkdir. Mən bu məqalədə valideynlərə verilən dəstəyin tələbələr üçün olduqca vacib olduğunu vurğulamışam və həmçinin texnologiyadan istifadə edərək valideynlərin məktəblərlə əlaqələrinin inkişafına kömək edə biləcəyini qeyd etmişəm. Həmçinin bu yazı valideynlərin hazırkı inklüziv təhsildəki yerini müzakirə edərək, ölkəmizdəki müasir analizin nəticələrini təhlil edir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, valideynlər, əlil uşaqları, valideynlərin dəstəyi.

РОЛЬ РОДИТЕЛЕЙ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ**РЕЗЮМЕ**

Для успешного инклюзивного образования детей ограниченными возможностями к обучению должны быть поддержаны родителями. Основная цель этой статьи - подчеркнуть роль родителей в создании инклюзивных классов для детей. В частности, текущее исследование призвано проанализировать важность участия родителей в обучении своих детей, определить различные виды деятельности и виды деятельности, которые будут стимулировать образование детей, и выявить препятствия для детей-инвалидов и их родителей во время обучения. В этой статье я подчеркнул важность поддержки родителей, а также использования технологий, чтобы помочь родителям развивать свои отношения со школами. В данной статье обсуждается место родителей в современном инклюзивном образовании и анализируются результаты современного анализа в нашей стране.

Ключевые слова: инклюзивное образование, родители, дети-инвалиды, поддержка родителей.

Introduction

Today the world is changing day by day and according to its dynamics, different parts of life, especially education is developing too. Since Azerbaijan is also a part of changing world and for this reason its education system must also meet the educational needs of contemporary

world. The standart focus of inclusive education was on appropriate needs – the needs of learners with disabilities. But some needs were indiffirent by regular schools in the educational system. Learners with special needs were considered too hard to manage and also too costly to support and frequently parents of normal learners and their teachers did not want such leaarners distruping the classroom.

Family is holy for everyone and to have a happy family is everyone's desire. As we know for happy family we need healthy, and happy children. But unfortunately today there are enough children with special needs along with healthy children. With these children families work a lot and they try to spend enough time with them. But it is not enough and for some reaons espacially for disable children the care and assistance of state is essential and it can not be replaced by families. That is why different educational opportunities are offerred for children with problematic problems. For example, inclusive lessons, special schools, special lessons.

To be a parent, parenthood for troubled children is also a challenging issue. Because parents must give all energy to children and it is especially hard for mothers working all day. Many problems have been encountered in the implementation in inclusive education in our country, but parents' role and place of children with disabilities in inclusive education has remained very essential. In spite of the alteration implemented, results for enabling backing, process and mechanisms for the capability and advancement of partner relationships between parents and teachers in inclusive education have not been adequately developed in our education system. Parents of children with disabilities in our country are hardly partners in the process of education in which their children are involved.

For the window of family, a child's disability is one of the hardest coincidental or abnormal events that can be experienced. Parents of students with disabilities often signify affecting backlash in the form of blame, lack of respect, etc., that can lead to the desolation in the family.

What is iinclusive education and when we need it. Inclusive education is organized when disable and normal children participate, study at the same classes together. But is it ok to make the disable children attend at the same classes with able children? Yes.

Ten years ago, it was impossible, unrealistic for learners with disabilities to get learning with ordinary children in schools. However, current global trends and problems have shown that children with learning needs can acquire normal education or be in the same classroom with usually developing children.

All children need an education that will help them prosper relationships and make them for life in the mainstream. Only inclusion has the potential to decrease angst and to build friendship, accepting, respect and in the school and also in the society. Inclusive schools are expected to be able to substitute approaches by educating all of children together, in an inclusive behavior, forming the physical foundation for a just society. It can be discussed that inclusive schools do much more than indulge diversity, and see it not as a serious issue to be solved but as an opportunity to be used to support education on good quality.

Relationship between the family and the school should be carried in mind that children with disabilities and their parents come to the school with plenty of disagreeable, awful experiences in discrimination in the society.

After all the real researches it is clearly seen that if a child with disabilities attends classes with peers who are clever and able to do everything, only good things can happen. Equal

opportunity, participation is substantial forms which can change teacher centered classes into student centered. In *Strengthening Inclusive Education* book it is mentioned that "Within the learning environment, children must be able to express their thoughts and ideas, to participate fully, and to feel comfortable about who they are and whereby they come from." [1, 9]

As we know, about ten years ago there were special separate schools and classes for disable students' education. But after some problems scientists and teachers understood that it should not be separated, and for disable students special education does not mean separate education. After children educated together, there were good-positive outcomes for both academic life and social outcomes.

However it is clear that sometimes placing children with together disable people does not give positive outcomes. For planned inclusive education there should be ongoing support, obligation, and plans.

The idea of incorporating learners with individual requirements in usual classroom came from their parents. Also, other clue, proof in inclusion shows that parents motive to place learners with certain needs in a school that it can change due to some factors such as economics, educational, developmental, family conditions. In most cases, studies show that the idea of children having alike rights, opportunity for valuable education, and engaging with their peers in an enriching, defending environment formed the fundamental reason for parents backing education in the worldwide. According to the book of *"Implementation Of Inclusive Education: Do Parents Really Matter?:"* "Consequently, evidence shows that most parents of learners with special educational needs, believe that physical integration coupled with equal rights, improves not only socio cognitive skills of their children, but also lead to their active engagement with their peers."

If we speak about parents, surely they have a wide part in inclusive education. The pre-eminent need for these students' parents is to become productive and accountable participants in the education method that their child is involved. In the article of *"Parents, Family and Community Participation in Inclusive Education"* it is mentioned that: "Many of the blind and low-vision children's parents assume that their child's disability means he or she is unable to learn and would not be accepted by schools." At first average parents can be somewhat uncertain if inclusive education is a good version or not. But after some years, if we ask to experienced parents, we can face up parents with positive thinking. Additionally, parents with positive thinking about inclusive education can communicate with their disable children rather that negative thinking parents.

If we want good organized inclusive education, we must support government for implementing inclusive education. Also I think main support must be for teachers, they need it.

If we look at teachers' ideas, when they are determined as a teacher for inclusive classroom, they had neutral ideas about inclusive education. It is clear that this is because they do not feel they are enough talented, clever, skillful.

If we look through the window of experienced teachers, however, as parents they were substantial positive about it. Proofs support that along with teachers, mainly parents must be effective, and in inclusive teaching. If parents support teachers, they can be crating, enthusiastic working with students who are disable.

If we think about parents' visions for a typical life of their children, all of them desire their children to be accepted by their friends, have friends, and control their difficult lives. If we make

inclusive education for disable children, all our dreams about disable children can be a reality. Parents of students with disabilities think that inclusion gives hand to their children for becoming aware of their achievement, get good friends, to become beneficial people and obtain the basic experience for developing companionable relations with commonly developed children.

However, minority of parents don't support inclusive education. Some of them think it as a force for children. It is very critical to listen, accept the affects of families. Parents need preparations, care and empowerment so that they see the benefits of children with disabilities and become allies of inclusive education approaches.

From my point of view, if we want to get good offshoots, parents of children with disabilities and teachers must work together. If there are productive partnerships between parents and teachers, at that time there will be beneficial teamwork, communication and mainly trustworthy between parents and teachers. Noticing parents as a broader group, dissimilarities appear between parents of students who have no disabilities and parents of students with disabilities. Mainly aim of a family centered to learning with positive strategy toward implementation of inclusive education in the world. In a like manner, research also was accepted that consequential parent's difficulty is highly recognized as the most essential ingredient for successful inclusive practice.

With the aid of families, disable children can control themselves. Nowadays all parents have image about their children that in the future they will be able to determine for themselves how to make their life good. In the article of Emilija Lazarević and Emina Kopas Vukašinović, they have mentioned that "The cooperation of teachers and parents of students with disabilities implies various complex contextual, cognitive and personal variables and affects somewhat the quality and course of the child's education." [2, 2] Parents' role in inclusive education is emphasized for supporting inclusion in the family and children's learning and development for family. The basic idea is that families, society must augment inclusive and also learning experiences.

In the world, generally some parents do not send their children with disabilities to school and of course they have a number of reasons. Maybe they afraid that their children will face up dangerous and they cannot support themselves or they cannot learn cannot make communication with teachers or their friends. Along with teachers, other school staff, parents of children without disabilities, disable people - disable children are part of our wider society. However if the families face up loss of social support, lack of opportunities for education, less participation in the society all of them cut off desire of parents and disable children. Parents' participation in educating young learners with disabilities continues a comprehensive responsibility among the authorities. Parental beliefs, school and family attitudes will clearly change student attainment and learning effects respectively.

Inclusive education is a special method for boosting the participation of students in schools with learning disabilities. During the process of inclusive education there were different and plenty of challenges. Firstly, financial problems were barrier. It is clear that for a good education schools need sufficient funds. Because in contrast to the students who are not disable, the education for disable students needs special equipment, resources and services. Also lack of specialized personnel and lack of trainings for teachers bring problems for inclusive education.

If we glance at teachers' ideas, they acknowledge that parents have special roles and also difficulties in the education of their children with important needs as a parental support in

their children's education. Because for a child there are two essential contexts: spending 5 or 6 hours at school out of 24 and the rest hours at home. As we see the students spend more hours at home. Thereby parents try to enrich their disable children's life with social, extra activities, and sports. It was proven that if parents spend enough time with their disable children, if they make different activities at home, it gives positive effects in their students learning and surely it is a great help for their teachers in inclusive education. They play high role in their children's education. Because parents' approval, home atmosphere - environment is important for disable children in inclusive education. Disable children's parents who live in extreme need, confined communities, or have culturally diversity backgrounds, abutment of parents of children with disabilities who are in a better social or educational condition can be intensely very important - priceless.

Researches show that in the study of children with disabilities in schools, parents' activities at home for supporting inclusive education give high outcomes in various achievements. If we differ the role of parents' in inclusive education unlike regular education, they have high influence in their learning ability, function of brains, and their future development.

I think that inclusive education is a right way to give a good education for disabled children and with this way it can be easy to accomplish every disabled child's right in education. Yet, today to create inclusive educational programs at school for children is a complex task. Parents try to develop their mind with their children, and become more compassionate for their demands and more assured in their parenting skills.

If we divide parents as active or passive ones, in inclusive education to be vital can help in the work of teachers, schools. Such kinds of parents support their children to be successful in academic victory. Being active parent is important factor for better outcomes in the education of young children with and without disabilities in inclusive childhood programs' sphere.

The main goal of this article is to show, identify the parental difficulty in educating their children with disabilities in inclusive classrooms at schools. The main role of parents in inclusive education has enough profits, like enhancement in behavior, mental outlooks, attendance at school, also in their health. It is great involvement to improve the relationships between parents and teachers, teachers' mood and the school environment.

Parental support in the inclusive study is essential for supporting the education for the children with disabilities. Good relationships between school and parents include relationships between the boss of school, its teachers and the parents of children with disabilities and also without disability. However sometimes parents of children without disability asks the parents' of child with disability to leave the school because they think that disable children creates difficulties for normal children.

For good assessment and regular analysis parents' connection with school is considered essential. If teachers' of inclusive schools want to take care for education, firstly they must work with mothers; organize trainings for teaching them how to support children in all situations. Parents must keep in touch with staff of school regularly, not only for their children's education, but also for their achievements, development and progress. For being able to work with parents and children from several backgrounds, teachers need to be trained and the school must create a welcoming and cooperative atmosphere.

REFERENCES

1. Asian Development Bank. Focus On Education. Strengthening Inclusive Education. Mandaluyong City, Philippines: Asian Development Bank, 2010
2. Emilija Lazarević, Emina Kopas-Vukašinović. The Role and Place of Parents of Children with Disabilities in Inclusive Education in Serbia. *International Journal about Parents in Education* 2013
3. John Salvia. James E. Ysseldyke. *Assessment in Special and Inclusive Education*. Houghton Mifflin Company. Boston. New York. 2004
4. Olusegun Afolabi, Sourav Mukhopadhyay, H. Johnson Nenty. *Implementation Of Inclusive Education: Do Parents Really Matter?* *Department of Educational Foundations. University of Botswana, Gaborone*. 2013
5. United Nations Children's Fund (UNICEF). *Parents, Family and Community Participation in Inclusive Education*. 2014.

UOT: 373.1.02

HƏYAT BİLGISI DƏRSLƏRİNDƏ MOTİVASİYASININ QURULMASINDA İNTERAKTİV METODLARDAN İSTİFADƏ

Günəl ŞƏMİLZADƏ Rəhil

ADPU-nun fəlsəfə doktorluğu üzrə dissertantı

Bakı Mühəndislik Universiteti

gshamilzada@beu.edu.az

Xülasə

Məqalədə həyat bilgisi fənni ibtidai siniflər üzrə müəyyən aspektlər üzərindən şərh edilmişdir. Dərsin mərhələsində motivasiyanın qurulmasında istifadə olunan metodların və üsulların tədqiqi, onların hər mövzuya necə uyğunlaşdırılması sadalanmışdır. Metodlarla bağlı mövzular aydın şəkildə nümunələr verilmişdir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə dərsin kəmiyyət və keyfiyyətə daha inkişaf etməsindən və şagirdlərin motivasiyada iştirakı ayrı ayrılıqda izah edilmişdir

Açar sözlər: təlim vasitələri, prinsiplər, ibtidai sinif, həyat bilgisi, metod.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ В СОЗДАНИИ МОТИВАЦИИ В ИНФОРМАЦИИ ЖИЗНИ

РЕЗЮМЕ

В статье на интерпретации некоторых аспектов жизненных навыков в начальных классах. Изучение методов и приемов, используемых на этапе строительства мотивации урока, как приспособиться к каждому из них перечислены в теме. Интерактивные методы обучения и мотивация студентов курс развития качества и количества были объяснены отдельно.

Ключевые слова: средства обучения, принципы, начальная школа, Опазнание мира, метод.

USING INTERACTIVE METHODS IN CREATION OF MOTIVATION IN LIFE INFORMATION

ABSTRACT

In the article, the life skill subject has been interpreted by certain aspects on primary classes. Investigating the methods used to build motivation in the curriculum, and how to adapt them to each topic. Interactive teaching methods has been explained separately by the quantitative and qualitative development of the lesson and the involvement of students in motivation process.

Keywords: learning tools, primary classes, principles, life skill education, method.

Təhsilimizə göstərilən qayğı nəticəsində təlim-tədris prosesi günü gündən öz əhəmiyyətini, praktikliyini möhkəmləndirir. Texnologiya əsrinin tələbi ilə təlim prinsipləri və təlim metodları inkişaf edir və daha da faydalılıq əmsalını artırmaqdadır. Təlimin ana məzmun xətləri ibtidai siniflərdən başladığı üçün ibtidai sinif dərs vəsaitləri, metodik göstərişlərdə də dövrün tələbi ilə öz inkişaf tendensiyasını yüksəltməkdədir. Bu proseslərin gedişatı həm müəllim həm də şagird kollektivinə tədris prosesində dərin sferalarda kömək edir və təhsil siyasətinə özünə məxsus müdaxilələr etməkdədir.

Ümumtəhsil məktəblərində dərsin gedişatı, öyrənmə zamanlaması 45 dəqiqədir. Bu 45 dəqiqə ərzində müəllim öz pedaqoji ustalığını, kreativ fikirlərini ortaya qoymalıdır. Belə ki, ibtidai siniflərdə uşaqlar ilkin həyatı bacarıqları, bilik, öyrənmə, öyrətmə kimi anlayışları mənimsəyir və bu tədris illəri boyunca müəllimlər onların rol modelləri olur. İlkin biliklərin mənimsənilməsi prosesində müəllimin rolu əvəzsizdir, bu səbəbdən müəllim şəxsiyyəti hərtərəfli inkişaf etməli və püxtələşməli, daim yeniliklərə açıq olmalı, psixoloji hazırlığı yerində olmalıdır.

İbtidai sinfin tədris proqramında bütün fənləri özündə birləşdirən həyat bilgisi fənninin əhəmiyyəti danılmazdır. Həyat bilgisi fənni təlim prosesində hər bir şəxsiyyətə lazım olan hər bir nüansı əhatə edir, onları inkişaf etdirir. Bu fənn üzərindən şagirdlər milli mənəvi dəyərlərə, əxlaqi keyfiyyətlərə mənsub olur, onlarda vətənsəvərlik, humanistlik, etik, estetik bacarıqlara yiyələnirlər, ətrafda baş verən siyasi, iqtisadi və ümumbəşəri məsələ və hadisələr haqqında ilkin təsəvvürlər əldə edirlər. Həyat bilgisi fənninin, ibtidai və əsas təhsil səviyyəsi üzrə ümumi təlim nəticələrinə əsaslanaraq, onların əldə olunmasını təmin edən və hər iki təhsil pilləsi üçün ümumi olan məzmun xətləri müəyyən edilmişdir.

Həmin məzmun xətləri öz növbəsində alt xətlərə bölünür. Bu məzmun xətlərindəki bütün informasiyaları, mətnləri şagirdlərə aşılamaq üçün müəllim xüsusi metod və vasitələr seçməlidir. Hər fənnə aid dərsin qurulmasının əsas pillələri vardır. Bu pillələr nərdivan rolunu oynayır. Bu gedişatın ən vacibi və ilkin mərhələsi motivasiyadır. Müəyyən metodlardan istifadə zamanı dərsin motivasiyası açar söz rolunu oynayır. Motivasiyanın qurulmasında müəllim şagirdlərdə yaş xüsusiyyətlərini, hər şagirdin öyrənmə üslubunu, maraq və inkişaf aspektlərini nəzərə alaraq müxtəlif interaktiv metodlardan istifadə edə bilər. Məlum olduğu kimi öyrənmə üslubları özləri bir neçə növə bölünür : Vizual, kinestetik, sensor, dinləyib qavrama və sair. Öyrənmə və öyrətmə keyfiyyətini yüksəltmək məqsədini güdən müəllim bu tip öyrənən uşaqları nəzərə alaraq hər birinə uyğunlaşacaq ortamda universal metodlardan istifadə etməlidir. Öyrətmə üslublarını daha da inkişaf edirmək üçün həyat bilgisi fənninin özünə məxsus rolu vardır. Dərs vəsaitlərində verilmiş həyatı bacarıqlara əsaslanan mövzular imkan verir ki, hər tipdə öyrənməyi bacaran şagirdlər özlərini inkişaf etdirdirsin. Bu prosesin mütəşəkkil qurulması isə fənn müəlliminin pedaqoji uzaq görünliyindən asılıdır.

Motivasiyanın qurulmasında hər mövzuya müxtəlif səpkilərdə yanaşmaq olar. Bu mərhələdə şagirdlər mövzunun nədən bəhs etdiyini özləri fikirləşərək tapmağa çalışırlar. Öyrənənlər bu mövzu ətrafında müqayisəli fikirlər irəli sunur, keçmiş mövzularla bağ yaradaraq avtomatik analiz edir. Hətta bəzi şagirdlər motivasiyanın qoyuluşundan mövzunun bütün aspektləri haqqında məlumat toplaya bilirlər. Motivasiyanın quruluşundakı düzgün interaktiv təlim metodlarından istifadə mövzunun yarısının mənimsənilməsinə kömək edir. İnteraktiv metod və vasitələrin bir neçəsini təqdim edirik ;

- Slaydlar
- Videolar.
- Cizgi filmlər.
- Sənədli və ya bədii filmin bir hissəsindən fraqment.
- Səs yazıları.
- Xüsusi hazırlanmış suallar tablosu.
- Seçilmiş məntiqi çalışmalar.
- Əyani əşyalar.

Bu vasitələrin bir neçəsindən motivasiyanın yaradılmasında da istifadə edilməlidir. Mövzunun məzmununa uyğun vasitənin hazırlanması əvvəlcədən müəllim tərəfindən müəyyən edilir. Yeni vasitələr yaratmaq barədə şagirdləri də fəallaşdırmaq olar.

Həyat bilgisi” fənninin, ibtidai və əsas təhsil səviyyəsi üzrə ümumi təlim nəticələrinə əsaslanaraq, onların əldə olunmasını təmin edən və hər iki təhsil pilləsi üçün ümumi olan aşağıdakı məzmun xətləri müəyyən edilmişdir:

1. Təbiət və biz
2. Fərd və cəmiyyət
3. Mənəviyyət
4. Sağlamlıq və təhlükəsizlik

Şagirdlər bu mövzuları il boyu mənimsəməli, təlim nəticələrinə görə müəyyənləşmiş kriteriyalar üzrə dəyərləndirilməlidirlər. İlin başlanğıcında təlim tədris prosesi elə qurulmalıdır ki, qiymətləndirmə prosesində şagirdlərin qavrama, öyrənmə səviyyələri mənfi nəticələnəsin. Belə ki mövzunun motivasiyasını bir neçə üsul və metodlardan istifadə edərək qurmaq olar. İstifadə edilən bəzi metod və üsullar aşağıda şərh olunmuşdur.

Slaydlar – bu növ metoddan istifadə vizual öyrənməyə şamil olunur. Müəllim istənilən mövzunun əsas məğzini slaydlar şəklində verərək uşaqları yeni mövzuya maraq oyatmağa çalışır. Slaydların dizaynı müəllim və şagird maraqlarına yönələrək qurulur. Əgər, slaydlar hədsiz rəngli və çox hərəkətli animasiyalar və şəkillər olarsa öyrənənlərin diqqətini əsas məsələdən yayındıra bilər. Həyat bilgisi 3cü sinif dərsləri üzrə “Dostlarımız” adlı dərslərin slaydının nümunəsində bu nüanslar qeyd olunmuşdur.

Mövzu: “Dostlarımız” (5. 14-15 səh.)

Məqsəd: Şagirdləri "Dostlarımız" mətninin məzmununu ilə tanış etmək, onlara həqiqi dostluğun mənasını anlatmaq. Məktəblilərin diskussiya aparmaq mədəniyyətini, məntiqi və tənqidi təfəkkürünü inkişaf etdirmək.

Təchizat: multimedia proyektoru, dostluğa aid müxtəlif slaydlar, ekran.

I. Sinfi təşkil edirik.

II. Keçmiş mövzuya ("Məktəbimiz") aid bir neçə sual veririk və çalışırıq ki, suallar əsasən diskussiya yarada bilsin.

Mətn “Dostlarımız”

Ata-anamızı, bacı-qardaşımızı, yaxın qohumlarımızı özümüz seçmirik. Bu insanlar doğulduğumuz vaxtdan ətrafımızda olurlar. Onlar bizi sevir, qayğımızı çəkirlər. Dostu isə özümüz seçirik.

Səni çox sevdiyini, hər hərəkətini bəyəndiyini söyləyən insan, hələ dost deyil. Dost sənə irad tuta bilər, səhvini görə səni tənqid edə bilər. Dost bildiyin insan səni pis hərəkətlərdən çəkindirməyə çalışmırsa, demək, o, dostun deyil. Dost həm çətin, həm də xoş gündə insanın yanında olur.

Bir dəfə dostluqdan danışanda müəllimimiz Buddanın adını çəkdi. Budda sözünün mənası «nurlu» deməkdir. O, çox uzaq keçmişdə, Hindistanda doğulmuşdur. Buddanın çoxlu şagirdləri vardı. Onlar müəllimlərinin həyat və insani keyfiyyətlər haqqında söylədiyi maraqlı fikirlərini yayırdılar.

Budda deyirdi ki, dörd əlamətinə görə dostu sadıq adlandırmaq olar:

sən çətinə düşəndə o sənə arxa olur, hər işdə kömək edir, ruhdan düşməyə qoymur;

M- Uşaqlar biz keçən dərstdə mühitin insana təsirdən danışdıq. Mühit dedikdə nə başa düşürsünüz?

Ş- Mühit dedikdə dost, tanış və siif yoldaşlarımızın bizə təsiri nəzərdə tutulur.

M- Siz necə, sinif yoldaşınızın dediyi ilə tam razısınız mı?

Şagirdlərin içərisində tam razı olmayanlar da tapılır. Onları təşviq etmək üçün yönləndirici sual veririk:

M- Siz sutkanın neçə saatını məktəbdə olursunuz?

Ş- Təqribən, üç saatını.

M- Bəs qalan vaxt harada olursunuz?

Ş- Məktəbdən kənarda futbol oynayırıq, evdə oluruq, qonşumuzla birlikdə yaşlı adamlara kömək edirik.

M- Bəs deyin görək, bu zaman sizin yadınızda hansı maraqlı hadisələr qalıb?

Şagirdlərdən bir neçəsi məktəbdənkənar yerdə olduqları zaman müşahidə etdiyi hadisələrdən danışır. Artıq birlikdə ümumiləşdirmələr aparırıq. Çox vaxt məsələyə münasibətimizi açıq saxlayırıq və məqsədimiz budur ki, şagirdlər müstəqil şəkildə hadisələrə normal qiymət verməyi öyrənsinlər. Deyək ki, onlardan biri həyətdə oturduğu zaman özündən kiçik yaşlı uşağın əlində ağır su apardığını görür. Suyu hara apardığını ondan soruşur. Müsahibi deyir ki, qonşuda qoca, kimsəsiz qarı yaşayır, suyu da onun üçün aparır. Onlar öz aralarında razılaşırlar ki, kimsəsiz qocaya suyu növbə ilə aparacaqlar.

Yenə də ümumiləşdirmə aparmaq üçün fürsət əldə edilir və müəllim sual verir:

M- Uşaqlar, burada kimin kimə müsbət təsirindən danışmaq olar?

Ş- Bəli, müəllim, nəinki böyüklər öz hərəkəti, hətta kiçiklər də nümunəvi davranışları ilə böyüklərə təsir edə bilirlər.

Diskussiyada fəal iştirak edənlərdən bir neçəsinin düşüncə qabiliyyətini qiymətləndiririk.

III. Keçmiş dərslə yeni dərslə arasında əlaqə

M- Uşaqlar, siz çox gözəl nümunələr gətirdiniz və biz şahid olduq ki, mühit nədir, onun insana təsiri necə olur. Deməli, hamı üçün aydındır ki, sizi yaxşı yola sövq edəcək təsirlərdən yararlanmağa çalışacaqsınız. Bir sual da bizi düşündürməlidir: biz necə etməliyik ki, mühitdə insanların yalnız müsbət təsiri ilə rastlaşaq. Ona görə də siz ilk növbədə ətrafınızdakı insanların kimliyini bilməlisiniz. Yaxşı insanların əhatəsində müsbət təsirlərin olacağı mütləqdir. Əgər xeyirxah, qayğıkeş, çətin anlarda sizi atmayan adamlarla əhatə olunmusunuzsa, deməli, onlar sizin dostlarınızdır. Bugünkü mövzunun adı ekranda yazılmışdır.

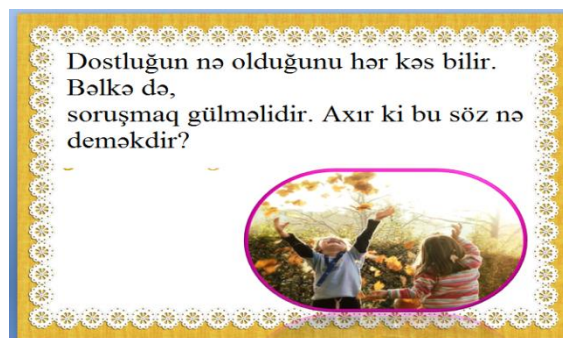
1- ci slayd

Bu mövzunun motivasiya da müəllim slayda yerləşdirilmiş Dostluq himnindən istifadə edərək uşaqlara mətnin əsas məğzini çatdırı bilər.

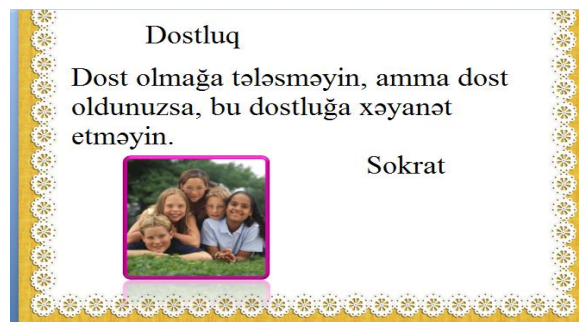
IV. Yeni dərsi hissə- hissə şagirdlərə oxutdururam. Mövzudan uşaqlar müəyyən qədər dostluq haqqında məlumat əldə edirlər. Artıq 2- ci slayd üzrə şagirdlərin mövqeyini bilmək istəyirik.

2- ci slayd

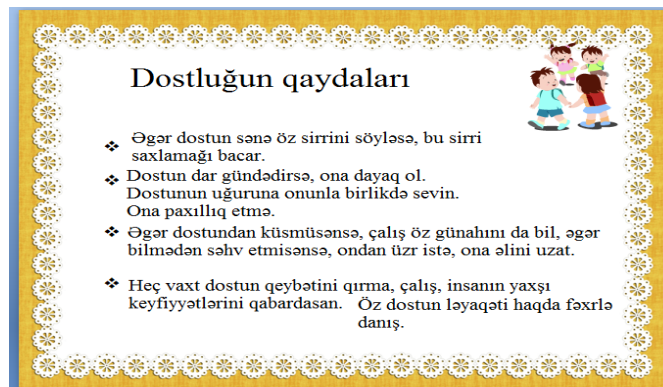

Dostluq haqqında məşhur yunan filosofu Sokratdan sitat gətiririk.

3- cü slayd

V. Biz əvvəlcədən də qeyd etmişdik ki, bu fənn şagirdlərdə dünyagörüşün formalaşmasına xidmət edir. Ona görə də qızgın diskussiya açmaq üçün 4- cü slaydı təqdim edirik.

VI. Tənqidi təfəkkürün inkişafı.

Şagirdlər slaydla tanış olduqdan sonra onlara ilk cümləyə diqqət etməyini təklif edirəm. M- Bu cümləni hamınız birmənalı qəbul edir? Heç biriniz etiraz emir? Bir az fikirləşin. Yönləldici sual verirəm: dostun sirri nə ola bilər? Bəlkə, bu sirrin açılması vacibdir. O necə sirr ola bilər?

Ş- Dost oğurluq eləyə bilər.

M- Daha?

Ş- Dost cinayət edə bilər.

VII. Qruplar üzrə müzakirə. Fərqli fikir söyləmək istəyənlərə münasibət bildirmək üçün imkan verirəm. Razılaşan və razılaşmayanları iki əks qrupa (hər qrupda 4 nəfər) bölürəm ki, növbə ilə öz münasibətlərini bildirsinsinlər. Qısa çıxışlar dinləndikdən sonra onlardan yekun qərar verməsini istəyirəm. Şagirdlər özləri belə nəticəyə gəlirlər: Əgər dost oğurluq edibsə və yaxud cinayət törədibsə, həmin sirri saxlamaq olmaz. Dosta məsləhət görmək lazımdır ki, könüllü surətdə lazımi təşkilatlara bunu xəbər versin. Dost bundan incisə də, ona gerçək həqiqəti çatdırmaq lazımdır.

Diskussiyanı davam etdirmək üçün növbəti slayda keçirik.

5- ci slayd

Şagirdlər yenə də slaydda əksini tapmış cümlələrin mənasını anlamağa çalışırlar: dostu düzgün seçmək, etibarlı olmaq, təmənnə güdməmək, qarşılıqlı simpatiya və ümumi maraq.

Yenə də şagirdlərə hər bir cümlənin mənasına diqqətlə yanaşmağı tapşırıram. "Hansısa cümlənin mənasına etirazınız var?" ,- soruşuram. Əgər şagirdər içərisində kreativ düşüncəsi olan varsa, mütləq son cümləyə şübhə ilə yanaşacaq. Tənqidi təfəkkürün də əsas elementlərindən biri istənilən hökmü şübhə altına almaqdır.

M- Sonuncu cümlədən niyə şübhələnirsiniz?

1- ci şagird: Oğurların da ümumi marağı olur.

2- ci şagird: Cinayət törədənləri də ümumi maraq birləşdirir.

M- Haqlısınız. Onda sonuncu cümləni necə formalaşdırsaq, ona düzəliş etməyə ehtiyac qalmaz?

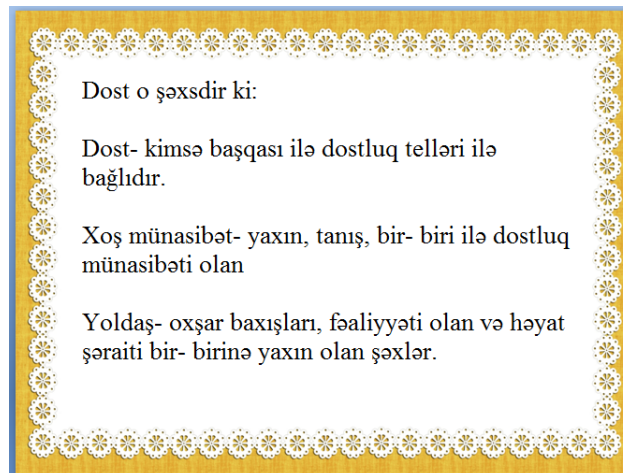
Ş- "Maraq" sözünə "xeyirxah" sözünü əlavə etsək, hər şey öz qaydasına düşər.

M- Daha bir sualım vardır. Kim deyər, slaydda yazılmış tövsiyələrin hansına əməl olunsaydı, ümumi maraqlar xeyirxah məqsəd daşıyır?

Ş- Əgər dostu düzgün seçə bilsək, maraqlar da xeyirxah məqsəd daşıyır.

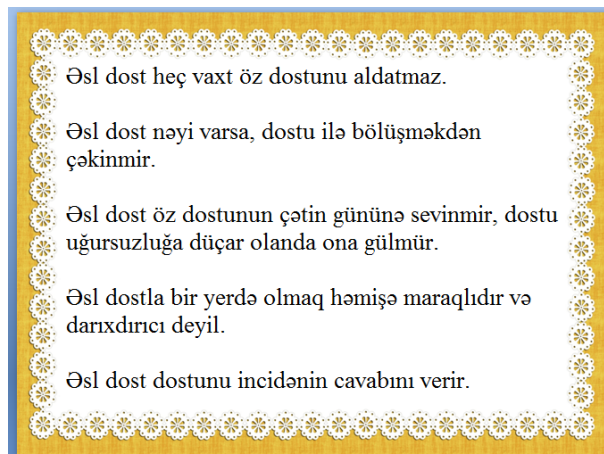
VIII. Dərsin möhkəmləndirilməsi üçün növbəti slaydların nümayiş etdirilməsini davam edirik.

6- cı slayd

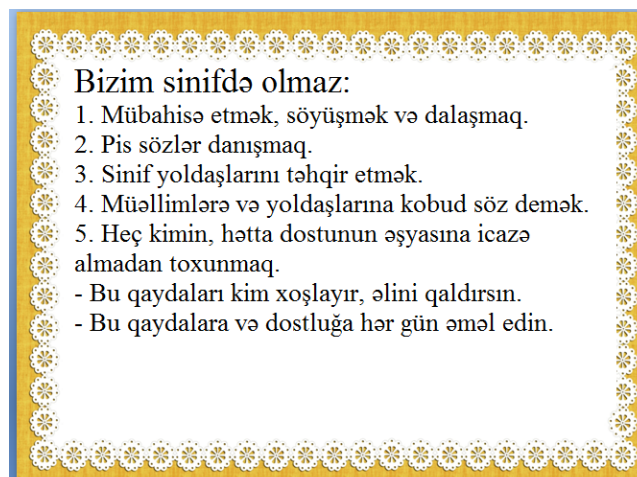
IX. Bu dəfə "Dost kimdir?" sualı ətrafında söhbət aparırıq.

7- ci slayd

"Əsl dost hansı hərəkəti etməlidir?" cümləsi ətrafında söhbət davam edir.

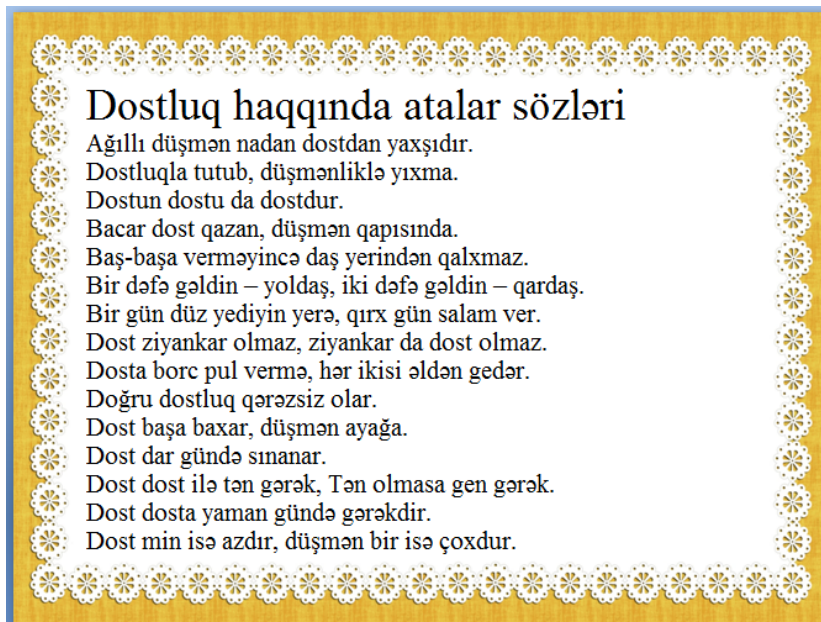
8- ci slayd

Sınıfdə dostluq etmək üçün nələrə əməl etməli lazımdır? Dərsi möhkəmləndirmək üçün söhbət davam edir.

Növbəti slaydda şagirdləri dostluq haqqında deyilmiş atalar sözləri ilə tanış edirik. Uşaqlardan hansı dostluq haqqında əlavə atalar sözü bilirsə, onu söyləyir.

9- cu slayd

Nəhayət, şagirdlərə daha yeni bir məlumat verirəm. Bunu da slayd vasitəsilə həyata keçiririk.

Sonda müəllim dərsi yekunlaşdırır: "Amma bütün bunlar qarşılıqlı olmalıdır. Yəni sən də dostuna qarşı belə olmalısən. Sınıfdə uşaqlar bir-biri ilə dost olsalar, çətinliklərin öhdəsindən daha asanlıqla gələrlər. Bir-birinə kömək edər, arxa olurlar. Yəqin ki, sinif yoldaşlarının arasında sadıq dost ola biləcək uşaqlar var. Sənə, sadəcə, onları aşkar etmək lazımdır. Həqiqi dostu tapmaq üçün biz özümüz həqiqi dost olmağı bacarmalıyıq. Dost bildiyimiz insandan sadıqlıq gözlədiyimiz kimi, özümüz də ona sadıq olmalıyıq".

Dostluq təvazökarlıq, dözümlülük, nəzakət və sadəlik tələb edir. Belə keyfiyyətləri olmayan insan əsl dost ola bilməz.

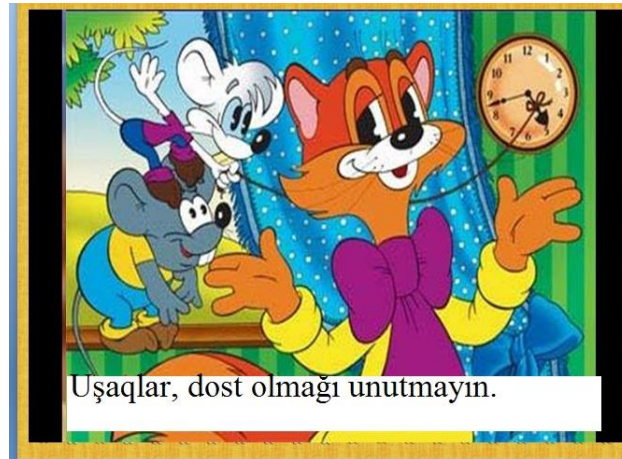
Növbəti slaydda(10) dostluq günü haqqında məlumat verilir.

10- cu slayd

Beləliklə, sonda tövsiyə xarakterli bir slayd göstəririk.

11- ci slayd

X. Ev tapşırığı. Bunu da slayd vasitəsilə təqdim edirik.

Əyani əşyalar - Ümumtəhsil məktəblərinin I sinif üçün Həyat bilgisi fənni dərslərində "Təbiətdə nələr var" mövzusunun motivasiyasını bu metoddan istifadə edərək qurmaq olar. Təbiət və biz mövzusunun motivasiyasını necə qurmaq olar? Bu mövzu çox geniş və əhatəli mövzulardandır. Məsələn, təbiətə aid dövrün tələbinə uyğun tərzdə hərəkətli şəkillər, və yaxud təbiətin bir hissəsi olan torpaq, su, dıbçək, daş və sair bu kimi əşyalardan istifadə edərək uşaqları daha da fəallaşdırmaq olar və onların bilib bilmədikləri məlumatları ümumiləşdirərək problemlər qoymaq olar. Bu metod uşaqlar arasında vizual, sensor tipli öyrənənlərdə daha müsbət təsir edəcək. Əyani əşyalar metodundan Ana dili, Riyaziyyat kimi fənlərin həm motivasiya mərhələsində həm də bütün təlim prosesi zamanı istifadə etmək mümkündür.

Videolar - Ümumtəhsil məktəblərinin II sinif üçün Həyat bilgisi fənni dərslərində "Yolda və nəqliyyatda " mövzusunun motivasiyasını videolar metodundan istifadə etdikdə daha səmərəli və mükəmməl ola bilər. Bu zaman yol və nəqliyyat haqqında sənədli filmə baxaraq mövzunun mətni ilə bağlılıq yaradaraq dərsi şərh etmək olar. Yol qaydaları, yol nişanları haqqında şagirdlərə geniş məlumat verilir, lazım gəldikcə isə öyrənənlərin sualları cavablandırılır. Bu zaman uşaqlarda sənədli film haqqında təsəvvürlər yaranacaq, dinləmə qabiliyyəti daha da inkişaf edəcəkdir və bu metod daha da uşaqları həvəsləndirərək və günlük gərginliyi aradan qaldıracaq.

Səs yazıları - Ümumtəhsil məktəblərinin III sinif üçün Həyat bilgisi fənni dərslərində "Müstəqil Yurdumuz" adlı mövzunun motivasiya mərhələsində istifadə etmək olar. Belə ki, "Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Mən fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam" səs lentini və Azərbaycanımızın qurucusu ulu öndərimizin çıxışlarında səsləndirdiyi "Azərbaycan" şeirini, səsləndirmək mümkündür. Bu zaman şagirdlərdə milli mənəvi hisslərin aşılınması, oyanması prosesi mükəmməl şəkildə inkişaf edəcək. Bu motivasiyada dərsin məzmun xətlərinə uyğun olaraq Respublika, Cümhuriyyət, Demokratiya anlayışları izah edilir. Bu metoddan digər fənlərin tədrisində də istifadə edilə bilər əsasən də Musiqi dərslərində mahnıların ritmi, səsləndirilməsi kimi nüanslara lap yaxından bələd olmaq olar.

Xüsusi hazırlanmış suallar tablosu - Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinif üçün Həyat bilgisi fənni dərslərində " İmmunitet" adlı mətnə dair açar sözlərdən istifadə edərək motivasiyanı qurmaq daha keyfiyyətli ola bilər. Beləki suallar tablosu dərslərdə verilmiş mətnin məzmunundan çıxarılmalıdır və şagirdlərə istiqamət verməlidir, yəni mövzuya qapı açmalıdır. Məsələn, mətn-

də xüsusi vurğulanan sözlərdən istifadə etmək olar : Organizm, xəstəlik, qoruyucu hissəciklər, müqavimət və digərləri. Suallar tablosunun dizaynı fənn müəlliminin kreativ fantaziyasından aslı olaraq dəyişə bilər. Rəngli kağızlardan, bəzəkli qutulardan və yaxud proqramla düzəldilmiş cədvəl şəklində də mümkündür. Bu metoddan istifadə edərkən digər fənlərlə inteqrasiyanı daha da genişləndirmək olar. Texnologiya, ilkin informatika bilikləri, rəsm kimi fənlərlə əlaqələndirmək məqbul sayıla bilər.

İnteraktiv təlim metodları bütün dərsin mərhələsində, tək həyat bilgisi fənnində deyil, bütün fənlərin şərhində istifadə edilərkən öz bəhrəsini verir. Metodların istifadəsi zamanı müəllim yorulmur, şagirdlər dərslərə daha həvəslə yanaşır və verilən 45 dəqiqəlik təlim müddəti hərtərəfli və səmərəli keçir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün həyat bilgisi fənni üzrə təhsil proqramı (I-IX).
2. Həyat bilgisi : Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik, Vaqif İsmayılov, Novruz Zeyniyev, Təranə Tağıyeva, Ülviyyə Quliyeva.
3. Həyat bilgisi : Ümumtəhsil məktəblərinin 1-ci sinfi üçün "Həyat bilgisi" fənni üzrə dərslik B. Ə. Kərimova, G. Ə. Mehdiyeva, M. Həsənov.
4. Həyat bilgisi : Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün "Həyat bilgisi" fənni üzrə dərslik Gülər Mehdiyeva, Bahar Kərimova.
5. Həyat bilgisi : Ümumtəhsil məktəblərinin 3-cü sinfi üçün "Həyat bilgisi" fənni üzrə dərslik Gülər Mehdiyeva.
6. Həyat bilgisi : Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sinfi üçün "Həyat bilgisi" fənni üzrə dərslik Gülər Mehdiyeva, Bahar Kərimova.
7. Həyat bilgisinin tədrisi metodikası : Ali məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik H. M. Hacıyeva, O. Q. Qafarova, F. M. Orucov, S. L. Axundova.
8. Life skills curriculum for primary school teachers by Ministry of Education and Sport.
9. Life Skills Education Toolkit for Orphans & Vulnerable Children.

UOT:37.02:371

TƏLİM-TƏRBIYƏ PROSESİNDƏ HUMANİST PSIXOLOGİYANIN NƏZƏRƏ ALINMASI

Cəmil MƏMMƏDOV Oxtəkin oğlu

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqogika kafedrası

SULTANOVA İlhamə Həmid qızı,

Bakı Mühəndislik Universiteti

Pedaqogika kafedrası

XÜLASƏ

Məqalədə humanist psixologiyanın tanınmış nümayəndələri Q.Olport, A.Maslou və K.Rocersin şəxsiyyət nəzəriyyələri təhlil edilir. Respublikamızda şəxsiyyətyönümlü, nəticəyönümlü təhsil islahatı həyata keçirildiyi bir şəraitdə təlim-tərbiyə prosesində humanist ideyaların nəzərə alınmasının şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri məsələləri araşdırılır.

Açar sözlər: humanist psixologiya, Q.Olport, A.Maslou, K.Rocers, tələbatların ierarxik piramdası, özünü aktuallaşdırma, şəxsiyyət.

ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ПСИХОЛОГИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ

РАССМОТРЕНИЕ

В статье анализируются теории личности известных представителей гуманистической психологии Г. Олпорта, А.Маслоу и К.Роджерса. Расследуются вопросы влияния учёта гуманистических идей в процессе обучения и воспитания на формирование личности школьника в рамках проведения образовательных реформ, ориентированных на личность, на результаты

Ключевые слова: гуманистическая психология, Г. Олпорта, А.Маслоу, К.Роджерс, иерархическая пирамида потребностей, самоактуализация, личность.

Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir. Şəxsiyyət anlayışı mürəkkəb anlayışdır. Görkəmli Azərbaycan psixoloqu Ə.Əlizadə yazırdı ki, şəxsiyyət haqqında anlam fəlsəfi-psixoloji kateqoriya kimi formalaşmışdır. Lakin müxtəlif dövrlərdə o, birmənalı qiymətləndirilməmişdi. Müasir təhsil konsepsiyası şəxsiyyətin formalaşdırılmasını, humanizim ruhunda tərbiyəsini təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi hesab edir. Beləki, humanizim "Təhsil qanunu"nda təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri kimi dəyərləndirilir. 3.0.1. bəndində humanistlik - milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyn prioritet kimi qəbul olunması kimi göstərilir. (1.)

Şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərinin tədqiqi, onun formalaşması, təlim-tərbiyə məsələləri daima tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu məsələlər psixologiya, pedaqogika, fəlsəfə, fiziologiya

və s.əlm sahəsində aparılan tədqiqatların obyektı olmuşdur. Aparılan nəzəri, praktik tədqiqatlarda müxtəlif yanaşmalar olmuş və bu sahədə bir sıra nəzəriyyələr meydana gəlmişdir. Onlardan bir də humanist psixologiyadır.

Humanist psixologiya ötən əsrin 40-cı illərində ekzissensial fəlsəfi məktəbin əsasında ABŞ-da yarandı. Onun yaradıcıları isə məşhur Amerika psixoloqları Q.Olport, A.Maslou və K.Roçersdir. Humanist psixologiya ilk dəfə insanın qüsurlarını, neqativ tərəflərini yox, daha çox pozitiv tərəflərini üzə çıxartdı. Q.Olport qeyd edirdi ki, Amerika psixologiyasının Seçenov, Bine, Freyd inkişaf etdirib, yayıb, sintez edib humanist psixologiyayı formalaşdırdı. Humanist psixologiyanın nümayəndələri psixoanalizin şəxsiyyətlə mühit arasındakı barışmaz ziddiyyətin olması fikrini qəbul etmirdi. Humanist psixologiyada başlıca yeri insana inam, insanın özünü-təsdiqi, özünüreallaşdırma, özünüdərk tutur. Humanist psixologiya ABŞ-da yaransa da, Avropada özünün daha çox təsdiqini tapdı. Humanist nəzəriyyə insanların emosiyalara, baxışlara, dəyər və sosial vərdiş-bacıqlara necə yiyələndiklərinə diqqəti yönəldir. Humanizmin marağını insanın qeyri-adi dərrakə, özünüanlama və yaradıcı qərarların verilməsi və cavabdehlik cavabı kimi qabiliyyətlər təşkil edir. Humanist psixoloqlar hesab edirlər ki, insanların xeyir-xahlığa, yaradıcılığa və sevgiyə doğru təbii meylləri var. Onların fikrincə, həmçinin verilən situasiyada insanın hərəkətinin izah edilməsi və başa düşülməsi üçün dünyanı onların gözü ilə görməmiş vacibdir. Humanistlərin fikrincə hər bir insanın fərqli dünyagörüşü var, yəni hər bir insan dünyanı fərqli tərzdə anlayır və izah edir. İnsanın dünyagörüşü onun şəxsiyyətinə təsir edir və onun hərəkətini idarə edir. Müvafiq olaraq, digər insanın hərəkətini, dünyanı onun gözü ilə görməsək anlamaq və izah edə bilmərik. Humanistlər ehtimal edirlər ki, hər bir hərəkət, nə dərəcədə təəccüblü görünsə də, bu hərəkəti biruzə verən insan üçün xarici cəhətdən vacib və mənalıdır. «Humanist psixologiya» adlandırılan bu yeni cərəyana görə, insanı fəaliyyətə, onun daxilində mövcud olan müxtəlif növlü tələbatlar vadar edir. Lakin insan bu tələbatları ödəmək yollarını seçməkdə azaddır. Başqa sözlə, insan «seçim azadlığı»na malikdir və məqsədin həyata keçmə vasitələrini, mexanizmini seçmək məqamında o iradi bir məxluqa çevrilir, təbiətin diqtəsindən kənara çıxır. Müəyyən mənada ekzissensial fəlsəfəyə əsaslanan bu yeni cərəyan, digər psixoloji cərəyanlardan fərqli olaraq, insanın taleyinin hansısa irrasional həvəslərdən və ya ətraf dünyanın dəyişkənliklərindən asılı olmayıb, tam şəkildə insanın öz ağılı və düşüncəsindən asılı olduğunu iddia edirdi.

Humanist psixologiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri olmuş Qordon Olport (1897-1967) şəxsiyyətin öyrənilməsinə sistemli yanaşmanın ilk təşəbbüsçülərindən idi. Onun fikrincə insan «açıq sistemdən» ibarətdir. Bu o deməkdir ki, insanın inkişafı daima başqa adamlarla qarşılıqlı əlaqədə, qarşılıqlı münasibətdə baş verir. İnsan təkcə onu əhatə edənlərə nə isə bəxş etmir, özü də onlardan nə isə alır. Olport şəxsiyyətə insanlar arasındakı geniş əlaqə sistemindən törəyən bir hadisə kimi baxır. Ona görə, şəxsiyyət münasibətlərin qəti modelidir. Q.Olport humanist psixologiyayı həm insanın davranışını mexaniki şəkildə öyrənən bihevizizmə, həm də şəxsiyyəti biolojişdirən psixoanalizə alternativ bir istiqamət hesab edirdi. Olport şəxsiyyət konsepsiyasını yalnız nəzəri cəhətdən işləməmişdir. O həm psixikanın öyrənilməsi ilə bağlı metodlar işləyib hazırlamışdı. Olporta görə, hər bir insanda oxşar keyfiyyətlər vardır. Bu fikrə istinad edərək o, çoxfaktorlu sorğu hazırlamışdır ki, onun köməyi ilə hər bir fərdin şəxsi keyfiyyətlərinin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək mümkündür. Onların içərisində Minnesot Universitetinin (MMPI) sorğusu daha geniş yayılıb və modifikasiya olunub. Bu metodla nəinki şəxsiyyətin strukturunu, həm də peşə yararlığını öyrənmək mümkündür. Olport bu metodları daha da təkmilləşdirdi. Minnessot sorqusundan hal-hazırda praktik psixologiyada şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin psixi vəziyyətinin diaqnostikasında istifadə edilir.

Müasir psixologiyada da şəxsiyyət fərdiyyətin bütün sahələrinin integrasiyası və strukturu kimi qəbul edilir. Q.Ollport hesab edir ki, motiv və məqsədi, dəyərləri, hissləri və meylləri təşkil edən, birləşdirən hansısa bir prinsip var. Dərketmə problemlərinin həlli, insan təbiətinin izahı üçün göstərilən psixi amilləri ümumiləşdirə bilən konstruktorlar gərəkdir. Ollport bu funksiyanı yerinə yetirən amili proprium termini ilə ifadə edir. Bu termin, müəllifə görə - «daha vacib və mərkəzi olan» kimi başa düşülməlidir. O, propriumda bir-birini əvəzləyən yaş dövrlərini 7 mərhələyə bölür:

YAŞIN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	YAŞ MƏRHƏLƏLƏRİ
öz bədənini hissetmə	anadan olandan 1 yaşa qədər
özünə məxsus olanları hissetmə	1-2 yaş
özünə hörmət	2-4 yaş
özəliyin artması	4-6 yaş;
özünü haqqında obrazın yaranması	5-6 yaş;
özünü idarə etmə	6-12 yaş;
propriativ cəhd etmə	12 yaşdan yuxarı

Göründüyü kimi, Ollport şəxsiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərinin yalnız başlanğıcını göstərir. Hər bir fərdin psixoloji imkanlarına uyğun olaraq inkişaf dinamikası müxtəlif cür ola bilər. Ümumiyyətlə, o hesab edir ki, insanın, məsələn 5-6 yaşında özü haqqında yaranmağa başlayan obrazı ömrün sonuna qədər formalaşmaqda davam edir. Ollporta görə, bu anlayış şəxsiyyətin bütün aspektlərini, daxili hisslərin formalaşmasında rolu, imkanı olan cəhətləri, yaradıcı, böyüməyə can atan, özünü təsdiq etməyə çalışan insanın təbiətinə xas olan bütün hallar və xassələri özündə birləşdirir. Olportun bu fikrini nəzərə alaraq məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin və ümumi təhsil məktəblərinin məktəbə hazırlıq qruplarında, eləcə də birinci siniflərdə dərslər deyən tərbiyəçi və müəllimlər bu kontekstdə aparılan işlərə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Mənlik şüurunun və özünü adekvat qiymətləndirmənin formalaşmasına həssaslıqla yanaşılmalıdır. Psixoloqlar göstərir ki, özünü qiymətləndirmə ilə bağlı olaraq kiçik məktəblilərdə özünə, öz gücünə inam da formalaşır. Lakin təcrübə göstərir ki, təlimdəki çətinliklərdən, müəllimin və valideynlərin tənqidi qeydlərindən asılı olaraq kiçik məktəblilərdə öz gücünə inamsızlıq, frustrasiya vəziyyəti, təlimə marağın itməsi, «məktəb nevrozlarının» meydana gəlməsi halları da müşahidə olunur. Müəllimin bu cəhətləri nəzərə alması kiçik məktəblilərdə şəxsiyyətin müvafiq əlamətlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (6. 463-464.)

Olport, insanın keçdiyi yolu şəxsiyyətin formalaşması mərhələləri üzrə səciyyələndirərək 6 dövrə bölür. Hazırda sosial psixologiyada sosial yönümlərin öyrənilməsində «attityüd» terminindən geniş istifadə olunur. Onu psixologiya elminə 1918-ci ildə U.Tomas və F.Zaneski gətirmişlər. Q.Ollport isə həmin anlayışın izahı məqsədilə 17 funksiyanın olması fikrini irəli sürür. Onlardan ən əsası aşağıdakılardır:

- şüurun və əsəb sisteminin xüsusi vəziyyətini ifadə edir;
- reaksiyaya hazırlığı müəyyən edir;
- keçmiş təcrübə əsasında formalaşır;
- davranışa istiqamətləndirici və dinamik təsir göstərir.

Olport attityüdü keçmiş təcrübədən asılılığını və onun davranışda istiqamətverici rolunu aydınlaşdırır. Q.Olport aktiv, interaktiv, müdrik, gələcəyə yönəlmiş bir şəxsiyyət idi. Elə bizə də aktiv, müdrik, şəxsiyyətin gələcəyinə yönəlmiş psixologiya qoyub.

Hümanist psixologiyanın digər bir nümayəndəsi Karl Rocersdir. Humanist psixologiya məktəbinə mənsub olan amerika psixoloqudur. Şəxsiyyət nəzəriyyəsi və psixoterapiya sahəsin-

dəki məhsuldar tədqiqatlarının nəticəsi kimi meydana gələn "Psixoterapiya və şəxsiyyətin inkişafı"(1954) əsəri onun yaradıcılığında xüsusi yer tutur. 1953-1954-cü illərdə onun yetkinlik nəzəriyyəsi ilə bağlı bir neçə məqaləsi ("Müştəri mərkəzli terapiya"," Şəxsiyyət və şəxsiyyətlərarası münasibətlərlə bağlı müştəri mərkəzli yanaşma əsasında işlənmiş terapiya nəzəriyyəsi") dərc olundu. Həmin illərdə o, daha iki nəzəri işi ilə psixoloji-pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. 1957-ci ildə "Şəxsiyyətin terapevtik dəyişkənliyi üçün zəruri və qane edici şərtlər", 1958-ci ildə isə "Psixologiya konsepsiyası bir proses kimi " məqaləsi nəşr edildi. "Mən" obrazının yaradılması Amerika alimlərinin ən diqqətə layiq elmi nəzəriyyələrindən biri olmuşdur. Bu obraz 2 hissədən ibarətdir: özünütanıma və özünəmənasibət. Burada insanın özünə olan münasibəti müsbət olmalıdır. Alimlərin fikrincə, bir neçə "mən" obrazı mövcuddur: real "Mən", ideal "Mən" və digərlərin gözündə "Mən" obrazı. İdealda bu 3 "Mən" obrazı üst-üstə gəlməlidir və ancaq bu halda insanın normal inkişafı və nevroza qarşı davamlılığı haqqında danışmaq olar. İdeal "Mən" real "Mən"dən fərqlənirsə, insan özünə müsbət yanaşa bilmir və bu onun normal inkişafına mane olur və onda gərginlik, təlaşlıq, özünə inamsızlıq yaradır. Karl Rocers şəxsiyyətin strukturunun fundamental komponenti kimi mən konsepsiyasını qəbul etmişdir. Onun nəzəriyyəsi özünüaktualaşdırma adı ilə məşhurdur. Onun fikrincə mən konsepsiya subyektlə ətraf mühit (birinci növbədə sosial mühit) arasındakı qarşılıqlı təsir prosesində formalaşır və davranışının özünütənziminin inteqral mexanizmini təşkil edir. Mən konsepsiya və ideal mən haqqındakı təsəvvürləri arasındakı uyğunlaşma, eləcə də bilavasitə real təcrübə və real «mən» arasındakı uyğunluğun pozulması özünüaktualaşdırma cəhdi yaradır. O, hesab edirdi ki, şəxsiyyətin strukturunun fundamental komponenti «Mən-konsepsiya»dır; buraya şəxsiyyətin özü haqqında təsəvvürlər daxildir. Onun didaktik konsepsiyasının əsasını insana və onun şəxsiyyətinə inam təşkil edir. Rocersə görə, insan daxili təbiəti etibarilə pozitiv, sosial, konstruktivdir və ən ilkin tələbat, cəhd insana o şəraitdə təsir göstərə bilər ki, onlar müvafiq normalara uyğun olsun. Onun fikrincə tələbat müsbət qiymətləndirildikdə şəxsiyyətin inkişafı ilə yanaşı həmin tələbatlar daha da əsaslı olmağa başlayır və son nəticədə insan öz orqanizminin tələbatlarının ödənilməsindən çox, başqa adamların onu bəyənməsinə və ona hörmət etməsinə ehtiyac duymağa başlayır. Hörmət əsasında özünəhörmət baş verir ki, bu da fərdin mühüm tələbatlarından birinə çevrilir.

Rocersin fikrincə insanlar yaxşı və xeyirxah varlıqlardır. Onlarda özünürealizətmə tendensiyası yəni, anadan gəlmə böyüməyə doğru və özlərinin qeyri adi imkanlarının maksimal dərəcədə aşkarlanmasına doğru meyl var. Özünürealizətmə tendensiyası hər bir şəxsiyyətdə müxtəlif cür özünü göstərir. Rocers insan şəxsiyyətini məhz bu tendensiyanın təsviri kimi hesab edirdi. Rocersin nəzəriyyəsi aksenti əsasən «şəxsi mən»-inə, yəni təcrübənin insanın «şəxsi mən»-i kimi anlamasına edir. Rocersin fikrincə, özlərini, həmçinin öz zövqlərini, imkanlarını, fantaziyalarını, çatışmayan cəhətlərini və istəklərini düzgün tanıyan insanlar artıq özünürealizətmə yolunda dururlar. Özünürealizətmə prosesi «şəxsi mən»-lərinə dair düzgün olmayan təsəvvürləri olan insanlarda daha yavaşıdır və ya ümumiyyətlə mövcud deyildir.

Rocersin fikrincə insanın şəxsiyyət kimi böyüməsi üçün sonrakı üç şərait vacibdir:

- səmimi münasibət
- xeyirxah münasibət
- empatiya

İnsanlar bizim şəxsiyyət kimi böyüməmişə, bizə qarşı xeyirxah və səmimi münasibətlə, özlərinin hisslərinin, baxışlarının, məqsədlərinin, qorxularının, arzu və sairələrin səmimi bölüşməsi ilə yardımçı olurlar. İnsanlar həmçinin bizim böyüməmişə, öz xeyirxah münasibətləri ilə yar-

dım edirlər. Bununla onlar bizə göstərirlər ki, bizim çatışmayan cəhətlərimizə baxmayaraq bizi qiymətləndirirlər. Uşaqlara kiçik yaşlarından digər insanlar tərəfindən bəyənilməsi, yəni Rocersin dediyinə görə şərtsiz müsbət qiymətləndirmə lazımdır. Valideynlərin, müəllimlərin və digər insanların qiymətləndirməsi uşaqların özünüqiymətləndirmələrinə təsir edir. Digər insanların qiymətləndirməsi, uşağın özünüqiymətləndirməsi ilə üst-üstə gəldikdə uşağın reaksiyası onun hiss etdiyinə müvafiq olacaq. Uşaq tək pozitiv qiymətləndirməni qəbul etmir, həmçinin eyni zamanda özünü, başqa insan tərəfindən bəyənilməni qazanan «yaxşı» şəxs kimi qiymətləndirir. Bu müsbət özünü hiss etmə, uşağın özünüanlamasının bir hissəsinə çevrilir.

Rocers təhsil problemlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun təlimində başlıca yeri şəxsiyyət-yönlümlü təhsil tutur. Hesab edir ki, yalnız

- necə təhsil almağı öyrənən
- adaptasiya və dəyişmə bacarığına yiyələnən
- heç bir biliyin əyilməyən və dəyişməyən olmadığını,
- yalnız bilik prosesinin axtarılmasının bizə dayaqalanma əsasını verdiyini bilən insan təhsillidir.

Rocersin fikrincə, təhsilin məqsədi hərtərəfli insanın formalaşmasıdır. O, təlim prosesinin düzgün qurulmamasından narahatlıq keçirərək yazırdı: “Təlimin uğurla getməsinə baxmayaraq alınan nəticələrin nə qədər əhəmiyyətsiz olduğunu görəndə dəhşətə gəlirəm. Çünki təlim insanda öz xüsusi təcrübəsinə inamsızlıq yaradır, onun üçün biliyin dəyərini aşağı salır. Ona görə də mən belə hesab edirəm ki, təlimin nəticələri ya vacib deyil, ya da, ümumiyyətlə zərərli-dir”.

Rocers, tədrisin iki növünü fərqləndirir.

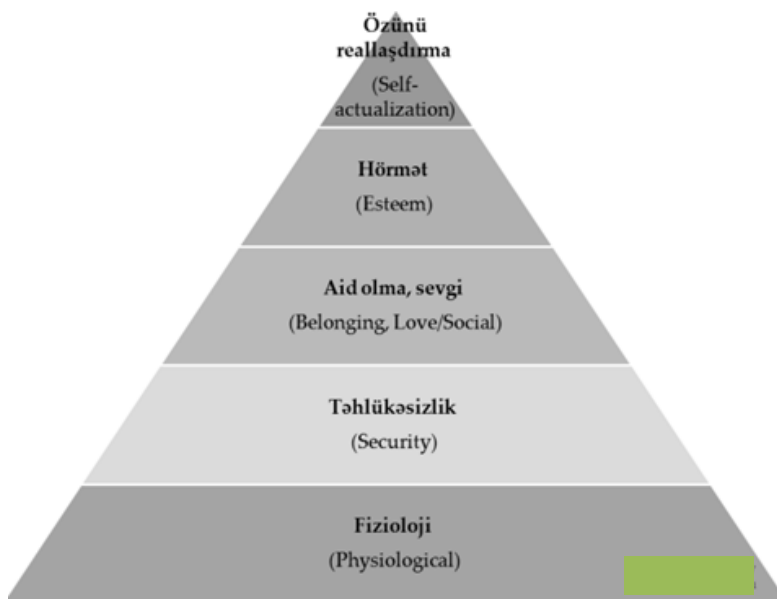
Onun fikrincə mənasız tədrisin növü əzbərləməkdir. Bu, vacib olmayan məlumatın düşünmədən öyrənilməsi və yadda saxlamasından ibarətdir. Tədrisin ikinci növü, təcrübə ilə öyrənməkdir. Bu növ şagird üçün vacibdir. Təcrübə ilə öyrənməyə misal, dili təbii mühitdə öyrənməkdir. Belə təhsil insandan şəxsən qoşulmanı tələb edir. Bu təhsil şəxsin özünə, onun baxış və hərəkətlərinə təsir göstərir. Hal-hazırda respublikamızda şəxsiyyət-yönlümlü, nəticəyönlümlü təhsil islahatı həyata keçirilir. Müəllim və şagirdin funksiyaları dəyişilib. Artıq müəllim fasilitator yəni bəldçi rolunu ifa edir, şagird isə tədqiqatçı rolunda kontekstual bilik əldə edir. Beləliklə Rocersin fikrinə istinadən deyə bilərik ki, tədrisin ikinci növünə, təcrübə ilə öyrənməyə üstünlük verilir. Müəllim şagirdə münasibətində həssas və qayğıkeş olmalıdır. Əgər müəllim heç bir fərq qoymadan şagirdlərə qayğıkeş və mehriban münasibət göstərsə, onların uğurlarına sevinərsə, bu şagirdin narahatlığını, qorxusunu, müdafiə reaksiyalarını minimuma endirir, onun şəxsiyyətinin inkişafını və özünüaktallaşdırmasını təmin edir. Olportun bu fikirləri də müasir təlimə verilən əsas tələblərdən biri olan “Dəstəkləyici mühitin yaradılması” prinsipinin nə qədər önəmli olduğunu təstiqləyir. Müəllim, psixoterapevt kimi, şagirdi şərtsiz, yəni olduğu kimi qəbul etməklə yanaşı, şagirdlə münasibətini elə səviyyədə qurmağı bacarmalıdır ki, şagird onu başa düşə bilsin. K.Rocers uzunmüddətli təcrübələrinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlirdi ki, uğurlu psixoterapiyanın və uğurlu pedaqoji fəaliyyətin üsul və vasitələri eynidir. Onun fikrincə, hər iki sahədə uğur qazanmaq üçün empatiya, hörmət, konqruentlik imkan verir ki, pedaqoq öz həqiqi şəxsiyyətini, öz həqiqi “Mən”ini ifadə edə bilsin.

İnsanlara elə bilik vermək lazımdır ki, onların davranışına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilsin. Bir insanın özü tərəfindən qazanılan bilik, təcrübə nəticəsində dərk etdiyi həqiqət olduğu kimi başqasına verilsə, bu, digər insanda şəxsi təcrübəsinə inamsızlıq yarada bilər.

Bununla da o, daha çox müstəqil öyrənməyə, şəxsi təcrübəyə üstünlük verilməsi qənaətinə gəlirdi. Onun fikrincə, təlimin bu cür təşkili öyrənənlər üçün daha maraqlı olur. O, elə biliklərin öyrədilməsini vacib hesab edirdi ki, onlar insanın davranışına müsbət təsir göstərir, onun üçün həyatı məna, əhəmiyyət kəsb edir və faydalı olur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2010-cu il 3 iyun tarixli 103 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları) sənədində də göstərilir ki, şagirdlərə müstəqil həyatda lazım olan zəruri minimum biliklər verməklə əqli, informativ-kommunikativ, psixomotor bacarıqların aşılmasını təmin etmək lazımdır. (2.117)

Rocers fəaliyyətinin sonrakı illərində diqqətini şəxsiyyətyönlü nəzəriyyə və metoddan normal insanların şəxsi yüksəlişinin fasilitasiyası və insan münasibətlərinin potensialının genişləndirilməsi üçün istifadəyə yönəltdi. İntensiv olaraq kiçik qrupların personal və təşkilati dəyişikliklərin katalizatoru kimi səmərəliliyini öyrəndi. O, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə, xüsusilə də pedaqogika-psixologiya elminin və praktikasının inkişafını öz elmi-nəzəri və praktik fəaliyyəti ilə güclü təsir göstərmişdir ki, bu gün haqlı olaraq XX əsr psixologiyasının korifey şəxsiyyətlərindən biri hesab olunur.

Humanist psixologiyanın ən ifrat nümayəndələrindən biri amerikan psixoloqu Abraham Maslau (1908- 1970) olmuşdur. O, böyük populyarlıq qazanan bir konsepsiyayı yaratmışdır. A.Maslounun fikrincə, şəxsiyyətin motivasiyalar strukturunun əsasında bir sıra təşkilati tələbatlar durur. Onların sırasında fizioloji, təhlükəsizlik, sevgiyə, hörmətə, özünüifadə olunmaya olan tələbatları qeyd etmək olar. Ən alisi – sonuncudur, çünki burada insanın imkanları, qabiliyyət və talantları realizə olunur. Özünüifadə etmə – çox adamlarda var, lakin yalnız bəzilərində o, reallaşır və həqiqətə çevrilir. Konfliktoloji konsepsiyalarda şəxsiyyətdaxili münaqişələrə növlərə böləndə, bir neçə əsas nəzərə alırlar. «Fərdin və qrupun psixologiyası» əsərinin müəllifləri üç cürə belə münaqişəni fərqləndirirlər: tələbatlar münaqişəsi; tələbatlar və sosial normalar arasında münaqişə; sosial normaların münaqişəsi. O, şəxsiyyət tələbatlarının ierarxik quruluşunu vermişdir. Bununla əlaqədar olaraq o, insan tələbatlarının yeddi səviyyəsini qeyd etmişdir . Bunu həmin tələbatların ierarxik piramidası kimi təsəvvür etmək olar.

Şəkildən görüldüyü kimi burada ən aşağı səviyyədə olan fizioloji tələbatlardan başlayaraq ən ali tələbat olan özünüaktuallaşdırma qədər ierarxik yüksəliş baş verir:

Fizioloji (üzvü) tələbatlar
Təhlükəsizliyə tələbat
Mənsubiyyətə və məhəbbətə tələbat
Hörmətə olan tələbat
Özünüaktuallaşdırmaya tələbat

Abraam Rocers kimi, Maslou da hesab edirdi ki, insanın şəxsiyyəti onun özünürealizətmə və böyüməyə doğru anadangəlmə meylini təsvir edir. Maslounun fikrincə, özünürealizətməyə doğru tendensiya yalnız insan bacarığından deyil, insan tələbatlarından da ibarətdir. Maslou, özünürealizətmə tələbatı onun tələbatlar iyerarxiyasının ən başında yerləşirdi. O, ehtimal edirdi ki, insanlarda əsas beş növ tələb var:

- Fizioloji: fiziki xilasla əlaqədar olan tələbatlarından ibarətdir (məs., qida, su, oksigen, sığınacaq, yuxu, istilik).
- Təhlükəsizlik: stabillik və təhlükəsizlik hissi tələbatı.
- Sevgi və məxsusluq: sevib-sevilmək tələbatı; məxsus olmaq və qrup üzvü olmaq tələbatı; təklikdən və təcrid olunmaqdan boyun qaçıрмаq tələbatı.
- Dəyərləndirmə: özünü bəyənmək tələbatı (müsbət özünüdəyərləndirmən olsun). Digər insanlar tərəfdən sayılma, hörmət və bəyənilmə tələbatı; nailiyyət, kompetentlik və müstəqil olmaq tələbatı
- Özünürealizətmə: öz unikal potensialının tam realizə edilməsi tələbatı

Maslou nəzəriyyəsinə əsasən insanlar iyerarxiyanın aşağı hissəsində yerləşən tələbatları təmin edə bildikdə, yüksək səviyyəli tələbatları təmin edə biləcəklər. Başqa cür desək, insanlar ilk əvvəl öz fizioloji tələbatlarını, sonra isə təhlükəsizlik tələbatlarını təmin etməyə çalışırlar. Onlar yalnız bu tələbatları təmin etdikdən sonra sevgi, məxsusluq və dəyərləndirmə tələbatlarını təmin edirlər. Bütün bu tələbatları təmin etdikdən sonra insanlarda özünürealizə etməyə doğru meyl yaranır. Məsələn, artıq dərəcədə enerjisini xərcləmək lazım olan oğlan (fizioloji tələbatı) müəllimin onu danlamasına baxmayaraq sinif otağında həddindən artıq dəcəl hərəkət edə bilər (belə halda onun digər insanlar tərəfindən dəyərləndirilməsi tələbi təmin edilmiş olmayacaq). A.Maslouya görə, insan tələbatları arasında möhkəm əlaqə var. Onların hər birinin ödənilməsi şərti digərinin reallaşmasına zəmanət verir. A.Maslou iddia edir ki, əgər insanın hər hansı fiziki tələbatından biri ödənilməzsə, o razı qalmır. Bu tələbat ön plana keçərək yeni tələbat yaranmasını ləngidir.

Tələbatların A.Maslou tərəfindən işlənmiş ierarxik sxemində mənsub olma və məhəbbət tələbatları üçüncü pillədə dayanır. Uşağın məhəbbət və qayğı ilə əhatə olunmağa can atması bu tələbatların onun mənəvi həyatında mühüm rol oynamasının mühüm göstəricisidir. Tələbatların ardıcılıqla ödənilməsi uşaqda yeni məzmunlu hisslər yaradır. Bu hisslər mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması prosesinin ilk sosial nailiyyətidir. Deməli, artıq uşaq tərəfindən insanların, əşyaların, təbiətin, mənəvi arzu və təsəvvürlərin, şəxsi təcrübə, şəxsi maraq, şəxsi imkanlar yolu ilə dərk olunması başlanır. Maslouya görə, hər bir insan özünəməxsus keyfiyyət və qabiliyyətlərlə doğulur və bu onun "Mən"-inin əsasını təşkil edir. Hər bir şəxs bu imkanları bilməli, həyat və fəaliyyətində ondan istifadə etməlidir. Buna görə də insan şəxsiyyətini dərk olunmuş motiv və cəhdlər formalaşdırır. Özünüfəallaşdırma insanın özündən də asılıdır. Maslou psixoloji müdafiəni şəxsiyyətin inkişafına mane olan amil hesab edir. Alimə görə, özünüfəallaşdırma qəflətən baş vermir. Bu uzun sürən bir prosesdir. Lakin bu hansısa bir hadisənin

təsirlə də baş verə bilər. Maslou bunu “pik həyəcanlanma” adlandırır. “İnsan motivasiyasının nəzəriyyəsi” məqaləsində A.Maslou yazırdı ki, orta vətəndaş öz fizioloji tələbatlarının (birinci səviyyə) təxminən 85%-i, təhlükəsizlik tələbatlarının (ikinci səviyyə) – 70%-i, sevgi və bağlılığa tələbatlarının (üçüncü səviyyə) – 50%-i, özünüqiymətləndirmə tələbatlarının (dördüncü səviyyə) – 40%-i, və nəhayət, özünüreallaşdırma tələbatlarının – 10%-i ödəyir.

Ehtiyaclar Piramidasına görə bir insan bu 5 pillənin hansına aid ehtiyaclarla bağlı daha güclü təzyiq hiss edir və bu kateqoriyadakı ehtiyaclar qarşılamağa çalışırsa, onun şəxsiyyəti də o kateqoriyaya aiddir. İnsan alt pillədəki ehtiyaclar qarşılanmadığı təqdirdə bir üst mərtəbəyə qalxa bilmir. Əgər şagird ac, susuz olduqda, yəni fizioloji tələbatları ödənilməsə, məktəbdə özünü güvənli hiss etməsə ondan dərstdə diqqətini toplaması, dərslər oxumağayeni bigilər, bacarıq və vərdiş əldə etməyə ehtiyac duyması bir qədər çətinləşir. Özünüaktuallaşdırma tələbatı A.Q.Maslounun şərhində tələbatların ierarxik strukturunun zirvəsi kimi dəyərləndirilir. Şəxsiyyətyönümlü təhsil nəzəriyyəsində şagirdlərdə özünüaktuallaşdırma tələbatının formalaşması tərbiyənin (mədəniyyətin) prioritet məsələlərindən biri hesab olunur. Görkəmli alimlər Ə.Əlizadə və H.Əlizadə “Pedaqoji psixologiya” kitabında bu məsələlərə toxunaraq yazırlar: Müasir dövrdə, insan amilinin xüsusi sosial-pedaqoji əhəmiyyət kəsb etdiyi bir şəraitdə “müəllim-şagird” münasibətlərinin humanistləşdirilməsi məktəbin əsas vəzifələrindən birinə çevrilməlidir (3, 78)

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, hümanist psixologiyanın bütün tələb və prinsiplərinə əməl edilərsə təhsil sistemində təhsil alanların, özünüaktuallaşdırma tələbatıformalaşmalar, özünüdərk və özünü qiymətləndirmə düzgün inkişaf edər, hərtərəfli şəxsiyyət kimi yetişməsinə şərait yaranar.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Kurikulum jurnalı, 2009, № 4.
2. Ümumi Təhsil Pilləsinin Dövlət Standartı və Proqramları (Kurikulumları). «Kurikulum» jurnalı, №3, 2010
3. Əlizadə Ə. Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya I kitab Bakı – 2010, 315 səh
4. Ə.Əlizadə Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Pedaqogika 2004
5. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi. Bakı, 2006.
6. Psixologiya . Prof. S.İ.Seyidov və prof. M.Ə.Həmzəyevin elmi redaktorluğu ilə. Bakı 2007
7. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды. М.: Смысл, 2001
8. Allport G.W., Odbert H.S. Trait-names: a psycho-lexical study // Psychological Monographs, 1936, v.47. n.211, 1-171.
9. Moreno R. Educational Psychology, John Wiley & Sons, USA, 2010

UOT:37(094)

MÜƏLLİMİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ ÖZÜNÜ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ROLU

Günəl BAYRAMOVA, Pərvinə KƏRİMOVA

Bakı Mühəndislik Universiteti

gbayramova@beu.edu.az, pveliyeva@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə müəllimlərin özünü qiymətləndirmə qabiliyyətləri və özünü təkmilləşdirmə üsulları təhlil olunur. Özünü idarə etmə, özünü təhlil etmə və özünü qiymətləndirmə bacarığı müəllimin peşəkar fəaliyyətində çox vacibdir. Bunlar müəllimlərin özlərini təhlil etmək qabiliyyətinə təkmilləşdirən komponentlərdir. Mövcud metodoloji sistem pedaqoji kadrların fəaliyyətinin təhlili üçün bacarıqların formalaşdırılması məsələsinə kifayət qədər diqqət yetirmir. Bundan əlavə, təşkilati-pedaqoji dəstəyi olmadan özünü təhlil etmək qabiliyyətinin məqsədyönlü inkişafı mümkün deyildir. Nəticədə, müəyyən bir təhsil mühitində təlim işi varsa, real həyatda çətinlikləri müəyyən etmək qabiliyyəti diqqətlə və sistemli şəkildə inkişaf edə bilər. Professional fəaliyyətlərini təhlil edən müəllimlər işlə maraqlanırlar və özünə inamlıdırlar. Tədqiqata əsasən, komissiya və metodik birləşmə müəllimlərin bacarıqlarının artırılmasına yönəlmiş qiymətləndirmə və plan tədbirlərindən faydalana bilər.

Açar sözlər: Müəllim rolu, özünü təhlil, introspeksiya, obyektiv şüur, metodik iş.

THE ROLE OF SELF-ASSESSMENT IN TEACHER IMPROVEMENT

ABSTRACT

The article analyzes the competence of self-assessment in teachers and deals with methods to improve it. The skills of self-control, self-analysis, and self-assessment are very important in the professional activities of a teacher. These are the components contributing to the teachers' ability to analyze themselves. The existing methodological system does not pay enough attention to the issue of the formation of pedagogical personnel skills for the analysis of their activities. Moreover, purposeful development of the ability to analyze oneself without organizational-pedagogical support is impossible. Consequently, the ability to identify difficulties in real life can develop carefully and systematically if there is training work in a particular educational environment. Teachers analyzing their professional activities are interested in work and are self-confident. Based on the research, it can be concluded that the commission and the methodological community can benefit from the assessment and plan actions aimed at improving the abilities of teachers.

Key words: Teacher's role, self-analysis, introspection, objective consciousness, methodological work.

РОЛЬ САМООЦЕНКИ В УЛУЧШЕНИИ УЧИТЕЛЯ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется компетенция самооценки у учителей и рассматриваются методы ее повышения. Самоконтроль, навыки самоанализа и самооценки очень важны в профессиональной деятельности учителя. Это компоненты, которые развивают способности учителя анализировать себя. Существующая методическая система не уделяет достаточного внимания вопросу формирования педагогических кадровых навыков для анализа их деятельности. Кроме того, целенаправленное развитие способности анализировать себя без организационно-педагогической поддержки невозможно. Следовательно, способность выявлять трудности в реальной жизни может развиваться тщательно и систематически, если в конкретной образовательной среде есть учебная работа. Преподаватели, которые анализируют свою профессиональную деятельность, прежде всего, уверены в себе и заинтересованы в работе. Основываясь на продолжающемся исследовании, можно сделать вывод, что комиссия и методологическое сообщество могут извлечь выгоду из оценки и планировать действия, направленные на повышение способностей учителей.

Ключевые слова: Роль учителя, самоанализ, интроспекция, объективное сознание, методическая работа.

Giriş

Təhsildə olan müasir dəyişikliklər ənənəvi təlim və tədris sistemindən təhsil xidmətlərini genişləndirməni və inkişaf etdirməni, o cümlədən, müəllimin özfəaliyyət konsepsiyasını müs-

təqil şəkildə qurmağı və həyata keçirməsini tələb edir. Müəllim roluna fərqli yanaşmalar mövcuddur: bəziləri onu xüsusi bir fənnin sadə bir müəllimi, digərləri isə bir pedaqoq və ya gənclərin mentoru kimi, şagirdin şəxsiyyətinin inkişafını təşviq edən bir insan kimi görür. Özfəaliyyətlərinin təhlili müəllimlərin keçmiş, bugünkü və gələcəkdə olacaq peşəkar fəaliyyətinə qarşı tənqidi münasibətinə əsaslanır. Belə bir yanaşma müəllimin analitik və assosiasiya qabiliyyətlərini, muxtariyyətini və məntiqini inkişaf etdirməsini tələb edir.

Müəllimin özünü peşəkar olaraq izləməsi prosesi onun özünü nə qədər tanıdığına bağlıdır və burada özünüidarəetmə, özünütəhlil bacarıqları və müəllimin özünə verdiyi dəyər çox önəmlidir. Məhz bunlarmüəllimin özünü təhlil etmək bacarığının inkişafına kömək edən komponentlərdir.

Təəssüf ki, mövcud metodik iş sistemi, öz fəaliyyətlərini təhlil etmək üçün müəllim heyətinin bacarıqlarının formalaşdırılması məsələsinə kifayət qədər diqqət yetirmir. Təşkilati-pedaqoji dəstək olmadan özünü təhlil etmək qabiliyyətinin məqsədyönlü inkişafı mümkün deyildir. Buna görə, bu sahədə xüsusi bir təhsil mühitində təşkil edilmiş məktəb işi mövcud olsa, müəllimin real təcrübədə çətinlikləri müəyyən etmək bacarığı hərtərəfli və sistemli şəkildə inkişaf etdirilə bilər. [1]

Müəllimin özünü təhlil etmək bacarığının inkişaf prosesinin təşkilati-pedaqoji dəstəyi ilə məktəb metodik işinin rolunun artırılmasında məqsəd bu müəllimə öz işini daha da gücləndirmək imkanı verməkdir. Psixoloji və pedaqoji tədbirlər bizə özümüzə tənqidi yanaşmağa, eləcə də, analiz və sintez çərçivəsində fəaliyyət nəticələrini öyrənməyə səbəb olan münasibətlərin qurulması üsullarını hesab etməyə imkan verir.

İntrospeksiya – insanın öz üzərində eksperiment apararaq yaşadığı və müşahidə etdiyi təfəkkür proseslərinin öyrənilməsi metodudur. Peşə fəaliyyətinin məzmununun yenidən nəzərdən keçirilməsi kimi təqdim edilən özünü təhlil psixoloji, texnoloji və şəxsi münasibətlərin metodik aspektlərini müəyyən etməyə imkan verir. İnsprospeksiyanın psixoloji komponenti üçün olduqca xarakterik olan düşüncə xüsusiyyətləri müəllimlərin öz fəaliyyətlərinin təhlilində vurğulanır. Bu proses müəllimə peşə inkişafının kompleks dinamikasını görmək, üstəlik, yekun nəticələrə təsir göstərmək imkanı verir.[8]

Eyni zamanda, özünütəhlil müəllim üçün tələbələrə, valideynlərə və həmkarları ilə uğurlu qarşılıqlı anlaşıma vasitəsi sayılır. Bu baxımdan, təhlilin metodlarına və burada yekun nəticələrin ölçülməsi üsullarının əhəmiyyətinə xüsusi yer verilir. Buna görə, özfəaliyyətin təhlilində hərəkətlər, niyyətlər və vasitələr arasındakı əlaqələrin qurulması məqsədyönlü bir prosesdir. Mütəxəssis olaraq özünü müşahidə edən müəllimin bu işdə uğurlu olub-olmaması onun özünü idarə etmə, özünü tanıma, çətinliklərin üstəsindən gəlmə bacarıqları və özünə inamından asılıdır. Bir müəllim yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərə malikdirsə, təhlil zamanı həm də obyektiv ola biləcəkdir.

Özünüidarəetmə özünütəhlilin ilkin mərhələsi hesab olunur. Bu bacarıq normativ olaraq göstərilən parametrlər və faktiki vəziyyət arasındakı fərqləri müəyyən etməyə kömək edir. Bu baxımdan, özünüidarəetmə peşəkar fəaliyyətin ideal modeli ilə öz real fəaliyyətini müqayisə etməklə həyata keçirilir ki, bu da müəllimin ziddiyyətləri müəyyən etməsinə imkan verir. Müəllimin özünü təhlil etmək bacarığının inkişafı təşkilati və pedaqoji dəstək tələb edir. Bu, həvəsləndirici, informativ, diaqnostik, koordinasiya və psixoloji dəstək verə bilən bir metodik iş sisteminin qurulması sayəsində mümkün ola bilər. Buna görə, burada aparılan metodoloji iş müəllimlərin peşə fəaliyyətini təhlil etmək və özünüdərk prosesini təmin etməyə yönləndirilməlidir. [2]

Müəllimin öz fəaliyyətini təhlil etməsi qabiliyyəti iki şəkildə formalaşır: obyektiv şüur və özünüdərk. Müəllimin öz fəaliyyətinə münasibətdə tənqidi mövqeyi məktəb metodik xidmətinin iş məzmunu ilə birlikdə özünü təkmilləşdirməsindən asılıdır. Müəllimlərin özünü təhlil etmək üçün məqsədyönlü şəkildə inkişaf etdirilməsi peşə problemlərini həll etmək üçün fənlərarası qrupların işini əhatə edən müvafiq təlimlərin aparılması ilə müşayiət olunur. Bu yanaşma müəllimin peşəkar fəaliyyətində olan problemlərini görməyə şərait yaradır və onların əsasında müəllimlərin özünü təhlil etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün çevik bir sistem qurmaq imkanı verir. Eyni zamanda təklif olunan model təşkilatçılardan meyar bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. [3] Bunun üçün pedaqoji fəaliyyətin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır. Özünü təhlil etmək bacarığının inkişaf etdirilməsində dizayn, metodik, kommunikativ və informativ qiymətləndirmə, o cümlədən təşkilati və idarəetmə fəaliyyəti nəzərə alınmalıdır.

Müəllimin özünü təhlil etmək qabiliyyətinin mərhələli inkişafı qarşılıqlı təsir mexanizmi, məlumat axınlarının sadələşdirilmiş sistemi, müəllimlərin işinin formaları və məzmununun dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunan bir metodoloji sahə ilə təmin edilir.

Müəllimin özünü təhlil üçün hazırlığının formalaşması müvafiq tədbirlər tələb edir. İlkin olaraq bu proses təhsil mühitində müsbət dəyişikliklər yaradır, burada əməkdaşlığa əsaslanan müəllim mübadiləsi mövcuddur və dəyişikliyi müəllimlər idarə edir. Beləliklə onlar peşəkar inkişaf və özünü aktualaşdırma üçün əlverişli imkanlara malik olurlar.

Yuxarıdakıları analiz etməklə belə nəticəyə gəlirik ki, peşəkar fəaliyyət zamanı özünü təhlil etmək qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün təklif olunan model müəllimin şüurunun inkişaf etdirilməsini təmin edir və müəllimin bir şəxs və peşəkar olaraq əldə etdiyi təcrübələri müəyyənləşdirməyə yönəldilir. Bundan əlavə, bu proses müəllimlərin peşəkarlıq baxımından ehtiyac və istəklərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına imkan yaradır.

Öz fəaliyyətini təhlil etməyin əsaslarını mənimsəmə dərəcəsi müəllimin fəal peşəkar mövqeyindən asılıdır. Metodik işdə bu məsələnin inkişafı üçün sərbəstlik, peşəkar özünü təsdiqləmə və müəllimlərin özünü ifadə etməsini təmin edən yenilikçi formalardan istifadə etmək lazımdır. Bu işin əhəmiyyəti müəllimin fəal işi zamanı özünü təhlil etmək qabiliyyətinin inkişafı üçün zəruri olan özünüdərk, məntiq, analitik düşüncə kimi keyfiyyətlərin formalaşmasıdır. Müəllimin hərtərəfli inkişafı onun peşə fəaliyyətinə olan münasibətinin formalaşması, refleksiv şüurun təzahürünü təmin edən ünsiyyət və tədris təcrübəsinin mənimsənilməsi zamanı baş verir. İntrospektivliyin təbiəti tədris fəaliyyətlərinin əks olunmasına əsaslanır, belə ki, müəllimlər öz hərəkətlərindən xəbərdar olan bir subyekt və öz peşə fəaliyyətini müşahidə edən bir obyekt kimi qəbul edilir. [5]

İnkişaf etməkdə olan bir məktəbdə idarəedici təsir əsasən müəllimlərin potensialı barədə məlumatlara əsaslanır. Hər bir müəllimin potensialı, öz növbəsində, onun şəxsi pedaqoji vəziyyətini, yəni özü haqqında, onun tələbələri, öyrədilən mövzu və istifadə olunan metodika ilə bağlı fikirlərini nə qədər dəqiq başa düşməsi və realılıqla qarşılaşdırma bilməsinə birbaşa bağlıdır. Bütün bunlar introspeksiya mövzusunun predmeti hesab olunur. Bu təhlillərin mümkün qədər dəqiq olmasını təmin etmək üçün, müəllim öz fənnini tədris etdiyi sinifdə oxuyan şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinə dair dəqiq bir fikir sahibi olmalıdır. O, həm də iş əsnasında çətin vəziyyətləri görə bilməli və onları aradan qaldırmaq üçün görülməli tədbirləri, məsələn, bir məqalə və ya kitab oxumaq, yenilikçi vasitələrlə dərs hazırlamaq və aparmaq, metodik birləşmə ilə müzakirə etmək, tədris planlarında dəyişikliklər etmək və s. müəyyən edə bilməlidir. [4]

Bu anlayışları, əlaqələri və modelləri istifadə etmək üçün alqoritmlərdən, tədris olunan mövzunun əsasını təşkil edən əsas elmi prinsiplərdən, onların quruluşu, konsepsiyası və mən-

tiqi əlaqələrindən xəbərdar olmaq başlıca şərtlərdən biridir. Maddi və psixoloji xüsusiyyətlər də fənnin öyrədilməsi, tədris fəaliyyəti, onun mərhələləri və formalarına böyük təsir göstərən amillərdəndir. Məktəbin inkişafı və idarə olunması baxımından, mümkün qədər çox sayda müəllimin şəxsi vəziyyətini və peşəkar fəaliyyətini təhlil etmək çox vacibdir. İş təcrübəsi göstərir ki, öz fəaliyyətini təhlil edən bir müəllim bir məktəb üçün ən mühüm yenilikçi resursdur. Məlum olduğu kimi, təhsilin keyfiyyəti əsasən müəllimin peşə fəaliyyətinin və bacarıqlarının səviyyəsi ilə müəyyənləşdirilir. Təəssüf ki, mövcud qiymətləndirmə və attestasiya sistemi lazımi qədər mükəmməl deyil, çünki bəzən qiymətləndirmə nəticələri narazılığa səbəb olur və qiymətləndirənlər ədalətsizlikdə ittiham olunur, eləcə də məktəb rəhbərliyinin və metodik birləşmənin işinə mane olan və tez-tez münaqişələrə gətirib çıxaran birtərəflilik və subyektivlik müşahidə olunur.

Bütün bunlar bizi müəllimin peşə fəaliyyətinin səviyyəsini adekvat qiymətləndirmə problemini həll etməyə təşviq etməlidir. Qiymətləndirənlər ədalətli bir qiymətləndirmə modelinin və müəllimlərin işinin bütün mərhələlərini əhatə edən, mümkün qədər obyektiv olmağa imkan verən vasitələrin hazırlanması məsələsi ilə məşğul olmalıdırlar. Məsələn, bir müəllimin qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən parametrlər nəzərə alınmalıdır. Hər bir parametr üçün bacarıq (pedaqoji, kommunikativ və elmi biliklər) və qiymətləndirmə meyarları daxil olmaqla həmin müəllimin peşəkar bacarıqlarının multifaktorial nəzəri modeli hazırlanmalıdır. Araşdırmalar göstərir ki, müəllimlərin peşəkar bacarıqlarının ölçülməsi olduqca mürəkkəb bir sahə olsa da, onun komponentlərinin əksəriyyəti sadə vasitələrlə müəyyənləşdirilə və qiymətləndirilə bilər. Müəllimin peşəkar fəaliyyətini ətraflı şəkildə təhlil etməyə kömək edən bir neçə forma mövcuddur. Özünü qiymətləndirmə formaları ilə işləməyin məqsədi müəllimdə öz peşəkar qabiliyyətlərinə şüurlu və tənqidi yanaşma formalaşdırmaq, o cümlədən özü üçün nəyi yaxşı, nəyi pis, nəyi də edə bilməyəcəyini aydınlaşdırmaqdır. Ancaq yadda saxlamaq lazımdır ki, özünü qiymətləndirmə prosesinin kifayət qədər peşəkar olması üçün müəllimə qiymətləndirmənin nəticələrini ekspertlərlə müstəqil şəkildə və mütəmadi olaraq müzakirə etmək imkanı verilməlidir. Bu halda, attestasiya zamanı yarana biləcək bir sıra münaqişələr və anlaşılmazlıqların qarşısı da alın bilər.

Bu üsul bizim yerli təhsil mühitimizdə geniş şəkildə istifadə olunur və müəllimlərin özünü qiymətləndirmədə maraqlı olmaları sevindirici haldır. Ancaq təəssüf ki, burada bəzi ciddi məqamlar var. Bu prosesdə insan faktoru, şəxsi münasibətlər və fərdi xüsusiyyətlər mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, eyni təhsil müəssisəsində işləyən müəllimlərin bir-biriləri ilə olan münasibəti bərabər deyil. İş prosesində obyektiv və peşəkar davranmaq lazım gəlir, ancaq əfsuslar olsun ki, hər zaman belə olmur. Əgər bir müəllim özünə rəqib bildiyi digər müəllimin dərslərini müşahidə edərsə, verdiyi rəy adekvat olmaya bilər. Yəni, negativ parametrlərin daha çox işıqlandırıldığı müşahidə olunur. Həmçinin, şəxsi münasibətləri çox gözəl olan iki müəllimin də bir-birilərinə verdiyi rəylər həqiqətdən kənar ola bilər. Digər bir misal, insan normal olaraq bir dərsləri əvvəlcədən sonuna qədər eyni diqqətlə izləyə bilmir. Bu isə o deməkdir ki, vacib məqamların nəzərdən yayınması qaçılmazdır.[7]

Artıq qeyd olunduğu kimi, müntəzəm və sistemli bir qiymətləndirmə rəhbərlik üçün müəllimlərin peşə fəaliyyətinin səviyyəsi ilə kifayət qədər tanış olmaqla yanaşı, xüsusi diqqət tələb edən sahələri də müəyyən etmək üçün eyni dərəcədə vacibdir. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, idarə heyəti və metodik birləşmə qiymətləndirmədən yararlanıb müəllimlərin bacarıqlarının artırılmasına yönəlmiş tədbirlər planlaşdırıla bilər. Məsələn, müəllimlərin zəif olduqları sahələri inkişaf etdirmək üçün təlimlər təşkil oluna bilər, daha təcrübəli pedaqoqların təcrübələrindən yararlanmaq üçün uyğun şərait yaradıla bilər və s.

Pedaqoji təcrübənin qiymətləndirilməsi prosesinin bir hissəsi kimi müəllimin öz fəaliyyətinin təhlili işdə mövcud olan çətinlikləri aradan qaldırmaq və özünü inkişaf etdirməyə stimül verən ən mühüm və unikal vasitədir. Məhz bu səbəbdən, müəllimin özünü təhlil etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi onun peşəkar fəaliyyətində olan çətinlikləri müəyyənləşdirmək üçün əsas şərtidir.

Bir müəllimin öz fəaliyyətini təhlil etməsi metodunun layihələşdirilməsi göstərir ki, öz işini izləyə bilən bir müəllim təhsil sistemi üçün ən mühüm innovativ mənbədir. Pedaqoji yenilikləri tərtib edən bu layihədə səkkiz şagird kateqoriyası (motivasiya qrupları) ayırmaq kifayət edir. Bu motivasiya qruplarını sinifdə təsbit etdikdən sonra müəllimə tədris fəaliyyətini həmin sinifdə olan bütün tələbələrə uyğun olacaq şəkildə təşkil etmə imkanı verilir.

Professional fəaliyyətlərini təhlil edən müəllimlərdə, hər şeydən əvvəl, özünə inam və işə maraq müşahidə olunur. Peşəkar özünü analiz prosesində müəllim tez-tez xarici və daxili maneələri, xüsusilə məlumat baryerini aradan qaldırmalıdır. Müəllim daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün fəaliyyətində əskik olanları (bilik, psixoloji problemləri görmək və həll etmək bacarığı, özünü təkmilləşdirmə üsulları, özünü idarə etmə) heç də həmişə görə bilmir. Təcrübi tədqiqatların planlaşdırılması və təşkilində bilik və bacarıqların olmaması böyük bir maneədir. Gənc müəllimlər, bir qayda olaraq, şəxsiyyətlərinin güclü və zəif cəhətləri haqqında az təfəkkürə malikdirlər, potensial imkanlarını tam ortaya çıxara bilmirlər və yaxud istifadə etmirlər. Bu müəllimlərin özünü təkmilləşdirmək cəhdləri əsasən gündəlik pedaqoji fəaliyyət üçün lazım olan keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsinə deyil, yalnız biliklərin yığılmasına yönəldilir. Belə çətinliklər peşəkar özünü inkişafın motivasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.[6]

Bu günə qədər bir çox ölkə təhsil sahəsində müəllimin peşə fəaliyyətinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün kifayət qədər təcrübə əldə etmişdir. Müəllimin peşəkarlıq səviyyəsinin və fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün hazırlanmış model, müəllimin işinin bütün mərhələlərini əhatə edən və mümkün qədər obyektiv bir iş görməyə imkan verir. Bu qiymətləndirmə modelinə qiymətləndirmə cədvəlləri, kartlar, tövsiyələr, sənədlərdən istifadə üçün təlimatlar, eləcə də müəllimin peşəkar fəaliyyət səviyyəsinin özü tərəfindən qiymətləndirilməsi üçün bir sıra formatlar daxildir. Bu sənədlər məktəb rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif qiymətləndirmə növlərində, müəllimlərin iş qəbulundan tutmuş, müəllimin fəaliyyətinin davamlı qiymətləndirilməsinə qədər, o cümlədən, attestasiyaya hazırlıq və attestasiya zamanı da istifadə edilə bilər. Bu sənədlər həmçinin müəllimlərə öz fəaliyyətlərini müstəqil qiymətləndirərkən də yararlı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Емельянова С. Формирование профессионального самоанализа и самооценки учителя //Директор школы. – 2004. - №4. – С. 23-24
2. Казарицкая Т. Компетентность учителя: инструментарий оценки и самооценки //Директор школы. – 2004. - №6. – С.16-24
3. Корепанова Н.В. Профессионально-личностное становление и развитие педагога //Педагогика. – 2003. - №3. – С. 66-71
4. Котова И. Б., Шинное Е. Н. Педагог: профессия и личность. - Ростов-на-Дону, 2000.
5. Сергеев И.С. Основы педагогической деятельности. – Санкт Петербург: Питер, 2004. – 316 с.
6. Сластенин В.А., Каширин В.П. Психология и педагогика: Учебное пособие для пед. вузов - Издание 4. – М. Просвещение, 2005 г.
7. <https://www.youtube.com/watch?v=81Ub0SMxZQo>
8. <https://en.wikipedia.org/wiki/Introspection>

UOT:811.35

ESKİ ANADOLU TÜRKÇESİNDE ÇALGILARLA İLGİLİ ÇOK ANLAMLI KELİMELER

Zümrüt EMİROĞLU

Bakü, AZERBAIJAN

zumrutshirnova@hotmail.com

ÖZET

Eski Anadolu Türkçesinin henüz Azeri ve Osmanlı Türkçeleri diye ikiye ayrılmadığı bir dönemde, 15.yy'da telif edilen metin içerisinde kelimelerin ifade ettiği anlam her iki şivede tekdir. Fakat birden çok anlamı olan bu kelimelerin musiki dışındaki diğer anlamları ise şivelerde farklı olarak karşımıza çıkar. Elimizdeki musiki metnindeki malzemeden yararlanarak ortaya koyduğumuz bu değerlendirme, hem Azerbaycan hem de Türkiye Türkçesindeki söz varlığının karşılıklı olarak incelenmesinin araştırmacılar için hala daha ilgi çekici olabileceğini göstermektedir.

Anahtar kelime: Anadolu Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, XV.yüzyıl, music.

QƏDİM ANADOLU TÜRKÇƏSİNDƏ ÇALĞILARLA ƏLAQƏLİ ÇOX MƏNALI KƏLİMƏLƏR**XÜLASƏ**

Qədim Anadolu türkçəsinin daha Azərbaycan və Osmanlı türkçəsi olaraq ikiye ayrılmadığı bir vaxtda, 15-ci əsrdə yazılan mətndə bəzi kəlimələrin ifadə etdiyi məna hər iki şivədə təkdir. Ancaq birdən çox anlamı olan bu sözlərin musiqi xaricindəki mənalari şivələrdə fərqli şəkildə özünü göstərir. Eyni dövrdə yazılmış musiqi mətnindən yararlanaraq ortaya qoyduğumuz bu məqalədə həm Azərbaycan, həm də Türkiyə türkçəsindəki söz varlığının qarşılıqlı olaraq incələnməsi araştırmacılar üçün diqqət çəkici ola bilər.

Açar sözlər: Anadolu türkçəsi, Azərbaycan Türkçəsi, XV-ci əsr, musiqi

MULTIPLE MENAİNG OF WORDS RELATED TO MUSIC IN OLD ANATOLIAN TURKISH**ABSTRACT**

Azerbaijan Turkish and Ottoman Turkish are characterised as two separate branches of one field. The sharp differences between the branches have originated after the sixteenth century.

In musical work, which was written in fifteenth century, Anadolu Turkish period dominating over both dialects as a single writing language, various Turkish words cherish their dialectic entity. These words possess more than one meaning. We specified these words' meanings in the music text by giving their dialectic equivalents that have been used in different contexts as a part of musical instruments in our work. At the same time, we explained their meanings with examples.

Keywords: Anadolu Turkish, Azerbaijani Turkish, XV. century, music.

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önceki Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi yazı dilinin adı olup XII-XV.yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Oğuz-Türkmen ağız özellikleri ile Anadolu'da meydana gelen yeni dil yapılanmasının kaynaşması ile oluşan bu Türkçeye yabancı unsurların fazla karışmadığı, sade bir üslubun hakim olduğu görülür. Henüz Batı Türkçesinin Azerî ve Osmanlı Sahaları olarak ayrılmadığı bu dönemde yazılan eserlerin dili basit, anlatımı düz ve konular da oldukça zengindir. Kendi içerisinde farklı dönemlere ayrılan bu Türkçe içerisinde her döneme ait zengin dil hazinesi niteliğinde eserler meydana getirilmiştir. Osmanlı Devletinin kuruluşu ile daha bir rağbet gören Eski Anadolu Türkçesinde fıkıh, coğrafya, tarih, hendese, tıp, matematik, musiki gibi değişik konularda değerli eserler telif edilmiştir. Musiki konusunda yazılan bu eserlerden biri ilk tercüme eser

olması hususuyla dikkate değerdir. Ahmetoğlu Şükrullah tarafından 15.yüzyılda kaleme alınan “Risale minİlmi’l-Edvar” isimli bu eser musiki nazariyesi ile birlikte çalgı aletleri, onların yapımları, musiki meclisinin kuralları, sanatçıların davranışları ve s. gibi konular içermektedir (Şirinova, 2008). Musiki eseri olması dolayısıyla terimler açısından da oldukça zengindir. Türk musiki kültüründe ilk kez olarak dokuz çalgı aletinin yapımı ve kullanılış şekli ile ilgili bilgiler bu eserde verilmiş ve çizimleri gösterilmiştir. *Ud, ıklıg, rebab, pişe, mizmar, çeng, nüzhe, kanun, muğni* olarak belirtilen bu musiki aletleri eski Türk musikisinin temel çalgı aletleri olarak bilinir. Bunun yanı sıra eserde yer alan alet isimleri çerçevesinde müellifin kullandığı Türkçe kelimeler (burgu, çanak, karın, kıl ve s.) de çok önemlidir. Musiki aletlerinin parçalarını anlatırken müellifin seçtiği bu kelimelerin bazıları bugün Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde bir kısmı aynı şekilde varlığını sürdürmektedir, bir kısmı ise anlam değişikliğine uğramışlardır. Bu çalışmamızda kelimelerin etimolojisine kısaca değinilecek, Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri edebi dilinde ve ağızlarında karşıladıkları anlamları ile bugünkü durumu ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalgılarla İlgili Alet İsimleri ve Anlamları

Anayurdu Orta Asya olan Türklerin bu coğrafya dışına çıktıkları andan itibaren de konuştukları dillerin değişikliklere uğraması doğal bir süreçtir. Orta Asya’dan yaşanan göç nedeniyle Karadeniz’in kuzeyine, Kafkaslara, Anadolu’ya, İran, Azerbaycan,, Kafkasya, Suriye, Irak, Mısır ve Anadolu’ya akın eden Türklerin dilinde bazı değişikliklerin doğması sonradan çeşitli şivelerle anılan Türk dillerinde nadir eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. (Özkan,1995,100). XIII.yüzyılın ilk yarısından başlayarak ilk yazılı numunelerini veren Oğuz Türkçesi içerisinde yer alan Azeri Türkçesi (Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kafkas Azerbaycanı, İran Azerbaycanı, Kerkük ve Irak, Suriye Türklerin yaşadıkları bölgeler) ve Osmanlı Türkçesi (Batı Anadolu, Güney Kırım, Balkanlar, Adalar, Kıprıs) Eski Anadolu Türkçesinde tek dil olarak görülmüştür. Nitekim bu dönemde yazılan eserler Oğuz Türkçesi ile yazılıp dili oldukça sade idi. Eski Anadolu Türkçesinin yaşam süresi olan XIII-XIV. yüzyıllar bu iki şivenin ana devresi sayılmaktadır. Sahalar arasında farklar bu devrenin sonunda görülmeye başlamış ve Osmanlı Türkçesi devresinde belirginleşmiştir. Fakat bu iki saha eserleri arasında görülen farklar bir yazı dilinin iki uzak bölgesi arasında görülen mahalli ayrılıklar çerçevesinde kalmıştır. Bugün Azeri Türkçesi Osmanlı Türkçesinden yani Türkiye Türkçesinden en fazla ayrıldığı bir dönemi yaşamaktadır. Gramer yapısı ayrılığında görülen farklara bir de lügat sahasında görülen farklar eklense de bu iki şive “bir yazı dilinin iki kardeş dairesi sayılır” (Ergin,1994, 15).Bu iki saha arasında ortaya çıkan farkların nedeni eski-yeni çatışması, bu saha dışında kalan diğer şive ve ağızların etkisi, çevre tesirleri olarak gösterilmektedir. Bütün bu etkiler fonetik değişikliklerde, şekil ayrılıklarında ve leksik farklılaşmalarda kendini göstermiştir. 15.yy’da yazılan ilk musiki tercümesi olan “Risale minİlmi’l-Edvar” eseri Anadolu Türkçesinde yazılan bir eser örneği olması itibariyle, yabancı kökenli kelimelerin fazla revaç bulmadığı bu dönem Türkçesinin ne kadar temiz ve anlaşılır olduğunu gösteriyor.Temel musiki terimleri, makam ve usul isimleri dışında metnin tamamı özgün Türkçe ile yazılıp anlatımı da oldukça akıcıdır. Çalgı aletlerinin anlatıldığı bölümde bir kısım kelimeler vardır ki birçoğu bugünkü Azerî ve Osmanlı veya bugünkü Türkiye Türkçesindeki farklı anlamlar ifade etmektedir. Bu kelimelerin musiki metnindeki ifade ettiği anlam ise her iki şivede aynıdır. Bazısının etimolojisi ile birlikte verdiğimiz kelimeler şunlardır:

Burgu: Kelimenin etimolojisini Clauson’da ET’de *borguy-boru(çalgı)bur-gı* yapım eki ile veriyor. Her iki şivedeki karşılıkları: 1.Tahta gibi sertliği az olan maddelerde delik açmaya

yarayan ve döndüre döndüre kullanılan yivli âlet, matkap.2. Tıpaları çıkarmak için kullanılan ucu sivri yivli âlet, tirbuşon. 3. Arâzide toprağı delmeye yarayan sonda. AT’de diğeri bir anlamı üzüm yaprağını ve s. bağlamak için ince söğüt dalıdır. Azerbaycan ağızlarında anlamı “*burqı*”- biçilmiş otu bağlamak için kullanılan ağaç alet olarak geçer”(ADDL,2007, s.67) Musiki metnindeki anlamı ise: Telli aletlerde telleri bağlamak için boyun kısmına eklenen ahşap kısım. *Veşole-lile burgudan yanını çalalar ve sağ el-ile herekden yanını çalalar*”.(Şirinova,2008,103b/05)

Çanak: Canak kelimesinin kökeninin tartışmalı olduğu yazılıdır. Bazı dilbilimciler bu kelimenin Farsça kökenli olduğu kanısındadır. Farsçada “canak” bugünkü Türkçede geçen anlamdadır. Bu kelime güneşten sertleşmiş ıslak toprak, fincan, ağaçtan veya madenden yapılmış kap, üç okkalık bir tahıl ölçüsü anlamlarına da gelir. İsmet Zeki Eyüboğlu Türkçede *can* sözünün yansıma bir ses olup, bu nedenle “canak” kelimesinin daha o devirde bir aygıt niteliği taşıyan kelime olmasının imkansızlığını belirtir. Aynı zamanda *can* sözcüğünün Çince de bardak, canak anlamına gelip *can* biçiminde söylendiğini de savunur. (Eyüboğlu,1998, s. 128) Caluson kelimeyi “can” olarak ele alır, Cincede “a winecupneorfat/oil”, “woodenbowl” (Türkmence), “eyesocket”(Kırgızca), Osmanlıcada saksı, “bowl, dish” anlamlarına geldiğini gösterir. (Clauson, 434) .

Kelimenin her iki dilde ortak kullanımı şöyledir: 1. Pişirilmiş topraktan yapılma yayvan kase, yayvan kap. 2. Arap alfabesinde bazı harflerin yayvan bir kaseye benzeyen kısmı. 3. Üç okkalık bir tahıl ölçüsü. TT’de: 1. Dışarıya akıntısı olmayan toprak çöküntüsü. 2. Bir çiçeği meydana getiren kısımlardan en dışta olanı. (MBTS, 533.) AT’deki anlamları: 1. İskelet, gemi çanağı. 2. Vincin arabalarda herhangi bir eşyayı kaldırmak için vincin ucuna takılan alet. 3. Bazı hayvanların bedenini örten sert yüzey (çanağlı bağa, yani kaplumbağa). 4. İnsan ve hayvan iskeletinin bel kısmındaki kemik, leğen. (İnsan çanağı hayvana nisbeten daha geniş olup kasa şeklindedir- ADİL, 443.) Musiki metnimizdeki *canak* kelimesinin her iki Türkçe için anlamı “çalgının üzerine deri gerilen kısmı” olarak belirtilir: *Vemuğninün çanağı rebab çanağından büyük gerekdir*. (Şirinova,2008,105a/06)

Deste: Kelimenin aslı Farsa olup “dest” den gelmekte olup bu şekilde Türkçeye, sonra ise Bulgarca ve Sırpçaya geçmiştir. AT ve TT’de ortak anlamları 1. Elde tutulabilecek şekilde bir araya getirilmiş şeylerden meydana gelen bağ, demet, tutam, bağlam. 2. Takım. 3. Tutulacak yer, kabza anlamındadır. (MBTS,2006,695) AT’de farklı anlamları ise. 1. Kuş destesi. 2. Hayvanların sınıflandırılmasında bölüm anlamında kullanılır. (Örn, Buğumayaglılar destesi). 3. Eski bir kelime olarak ise gece veya gündüz saat on iki anlamında kullanılmıştır. (Heyr , ağa, desteden tegrilen üç saat keçende, yeni günortaya ne galır?-C. Memmedguluzade.) ADİL,2006,602) **Metnimizde** ise Kamus-ı Türki’deki anlamı ile kullanılmıştır, yani telli çalgıların sap kısmı anlamına gelir. (KT,1978,610) *Ve destesi dahızerdal ağacından gerekdir*. (Şirinova, 2008, 99a/09). *Ol gindeliğe kılığın destesin berkideler*. (Şirinova, 2008, 94a/05)

Eşek (eşik): (Eski Türk. *işik*; kökü belli değildir). Kelime metinde hem *eşek* hem de *eşik* olarak geçer. Clauson’da eşik kelimesinin anlamını *kapı* olarak gösterir. (Clauson, 260) Tietze, Meninski’den hareketle kelimenin anlamını “kapının dip basamağı” şeklinde gösteriyor. (Tietze, 2002, s.747.). Yeni Tarama Sözlüğünde “telli sazlardaki köprücük” anlamına gelip *eşecük* olarak tanımlanır. (YTS,1983, s.86). Tuncer Gülensoy ise eşek kelimesini “odun kesmek için kullanılan üç veya dört ayaklı sehpa”; kemeçenin tellerinin bindiği köprü anlamına geldiğini belirtir. (Gülensoy,2011, s.343). Yazar bu kelimenin muhtemelen eski bir Yakın Doğu dilinden alındığını söylüyor. TT’de: Döşemede kapı boşluğunun alt tarafına gelen kısım ve buraya soğuktan, dış etkilerden korunmak için kapı eni uzunluğunda yerleştirilen taş veya tahtadan, yüksekliği çok

az çıkıntı, söve. Bu kelime TT ağızlarında da kapı önü, evin dışı avlusu anlamlarında karşımıza çıkmaktadır.(Caferoğlu,1995,278,238) AT'de de eşik kelimesi aynen kullanılmakta olup dışarı anlamını ifade ediyor. Ayrıca ev-eşik kelimesinde aile, mülk, evle bağlı herşeyi ifade etmektedir(ADİL,45).Bunun dışında eşek kelimesi:Ev yapımında ustaların kullandıkları ayaklı sehpa; jimnastikte üzerine çıkmak için kullanılan uzun ayaklı yatay şeklinde olan ağaç anlamlarına (ADİL, 215) geliyor ki bu da Gülensoy'un tanımı ile aynıdır. Metnimizde ise "telli sazlarda tellerin üzerinden geçirildiği küçük tahta parçası, köprü" anlamındadır: *Andan ki rebabun hereğin koyalar, ya'ni eşeğin koyalar.* (Şirinova, 2008, 96a/11). *Andan sonra bir uzun herek, ya'ni eşek didükleri ağacı bir ininden bir inine yapışdurmak gerekdür.* (Şirinova, 2008, 101b/11)

herek.Misalli Türkçe Sözlükte kelimenin yunanaca *kharaki'den geldiği yazılıdır*. TT'de bitkilerin sarılması ve dik durması için yanlarına dikilen kazık: *"Fasulya hereği."* *"Asma hereği."* (MBTS, 1265).AT'de farklı anlamı: 1. Taş, kum taşımak için tahtadan düzeltilmiş araç.2. Hasta veya yaralı taşıma aracı, sedye. (ADİL,II, 2006, s.448)AT ağızlarında ise:1. Çift sürerken topraktan açılan iz. 2.Ev yapımında kullanılan ağaç(ADDL,2007, s.220).Metnimizdeki anlamı her iki şivede de aynıdır: Bazı çalgıların (keman, rebab, çeng gibi) dize veyahud yere dayanan destek kısmı. *Ve şolvakt ki bu sazi amele getürmek dileseler burgudan yanını şol yanına tutalar ve herekden yanını tutalar.*(Şirinova, 2008, 103b/04).*Veşol yandan çengünhereğinin perdelerini yigirmi dört bahş ve yahud yigirmibış bahş ideler.*(Şirinova, 2008, 99b/05)

karın: Misalli Sözlük'te bu kelimenin Eski Türkçeden beri kullanıldığı fakat kökünün belli olmadığı yazılıdır. Nitekim diğer etimoloji ile ilgili sözlüklerde bu kelime ile ilgili bilgi bulunmadık. AT ve TT'de anlamı 1. rahim, döl yatağı. 2. Sindirim cihazı, mide. 3. (İsim tamlamasının ikinci ögesi olarak) Bazı şeylerin şişkin ve içi boş kısmı: *"Şişenin karnı."* *"Geminin karnı .İnsan ve hayvanlarda gövdenin kaburga taraflarından kasıklara kadar olan bölge*(Gülensoy, 2011,469) olarak geçer. Musiki metnindeki anlamı :Bazı telli çalgıların (kemençe, rebab gibi) kucağa gelebilen gövde kısmı:*Ve rebabun iki karnı vardır.*(Şirinova,2008, 95b/04).*Ve her karının ini bir karış ve iki açuk barmak gerekdür.*(Şirinova, 2008, 95b/07)

kıl : AT'dek-g ses değişmesi ile "gıl" olarak geçen bu kelimenin tek anlamı insan ve hayvan vücûdunda biten sertçe ve kalınca tüydür. Divanü Lügati't-Türk'te de kıl olarak geçer. (Gülensoy, 2011, s. 506). Musikideki anlamı ise çalgı teli olarak karşımıza çıkar: *Ve evvel bu kitab bir kıl üzerine olan devri bildürür.* [11a/13].

kiriş-Kelimenin Eski Türkçede ker (germek)+iş ekinin birleşmesinden olduğu gösterilir (Gülensoy, 2011, s.526). 1.Her iki şivede anlamı: Ok yayının iki ucu arasına gerilen esnek bağ. 2. TT'de farklı anlamı: döşeme, tavan ve tahtaları üzerine çivilenmek üzere enine konulan kalın direk(MBTS,2006, s.1735). AT'deki anlamı: Yün eğirirken kullanılan ip. (ADİL, 2006,s.711) Azerbaycan ağızlarında birkaç farklı anlamı mevcuttur.1. Tereyağı saklanan kab (Kirişleri yağnan doldurublar). 2.Yenilebilen bir bitki.(Usahlar kiriş yığmağa gettdiler.)3. Yeni doğmuş hayvanın ilk südü (Kirişi buzova goymarın ki emsin.)(ADDL, 2007, 255). Musiki sahasındaki ifade ettiği anlam Azeri ve Osmanlı Türkçelerinde "koyun bağırsağından hazırlanan ip, çalgı teli" demektir. Kiriş burmağın töresi(kiriş yapmanın kuralı): *Kiriş burmağın töresin bildürür.* (Şirinova, 2008,107a/01) Kirişin hükmü (telin hükmü, çıkardığı ses.) *Veger evvel zahmeyi A noktasından uralar, amma kirişün bir yirine dahı uralar, ikisinün dahı hükmü birdür.* (Şirinova, 2008, 24b/03)

tas:Kelimenin TT'deki anlamı içine su, sulu şeyler ve çeşitli maddeler konan, metal, ağaç vb.den yapılmış kap demek oluyor. Bu kelime aynı zamanda ölçü kabı anlamına da gelmektedir. (Gülensoy, 2011 s.863.)2.Başka bir anlamı "başa giyilen başlık"tır.(MBTS,2006, s.3038)

AT'deki farklı anlamı ise tavla oyununda üç bazen de dört puan kazanma veya kaybetmedir (ADİL, 2006, 238). Musiki metnindeki anlamı : Bazı telli çalgıların (kemençe, rebab, ıklığ) yuvarlak olan gövde kısmı: *İmdi şöyle ma'lum olsun ki ıklığın tası isbidrodan gerekdür ki ol tasun kalıñlığı igen dahu kalıñ gerekmezdir*(Şirinova,2008,93b/11).

tekne: Bu kelime DLT'de aynı "tekne" şeklinde geçer, Eski Kıpçakça'da ise "tegene" olarak geçer, Clauson da kelimeyi "tekne" olarak gösterir,(Clausons, 1972, 484) Her iki şivedeki ortak anlamı "içinde çeşitli şeyler yapılan, taş veya tahtadan hazırlanmış geniş kap" olarak geçer. TT'de "deniz taşıtı" anlamında da kullanılmaktadır. AT'de kelime 1. tarktör kepçesi; 2. ölçü birimi olarak geçer(üç tekne un)(ADİL, 542). Musiki metnimizdeki anlamı:Ut, tambur vb. Musikialetlerinin ses tonunu yükseltmeye yarayan yarım küre şeklindeki oyuk ve şişkin kısımlar: *Bu didüğümüzu dun teknesi nünvaz'ınun şerhidür*.(Şirinova,2008, 91b/13)

til(dil): Bu kelimenin AT ve TT'deki anlamı:1.Ağız boşluğunda yer alan beden uzvu. 2.Düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan faydalanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş sistem, lisan. (MBTS, 2006,s.719) AT'deki anlamı: 1.denizin içeriye doğru uzanmış uzun, kumlu kuru parçası. 2. Savaşta düşmanın durumu hakkında bilgi alına bilecek esir: dil almak (tutmak); dil yakalamak için gitmek(ADİL, 2006, 256.).Metnimizdeki anlamı ise:Çalgı aletlerinde uzun çıkıntılı kısım, çıkıntı şeklindeki uzantı: *Ve mesles didüğümüz kirişüntili sayusı kırksekiz gerekdür*. (Şirinova, 2008, 107b/04).*Ve tilleri yassı olmaya ve perdahtı gayet ola*. (Şirinova,2008,107a/10)

yay: ET'de *yā*; kelime daha sonra uzun *a'*nın etkisiyle *yay* biçimini almıştır. Her iki şivedeki anlamı:Eğri ve esnek ok atma aleti, kavis. Elastik,eğilip bükülebilen, çekilip uzatılabilen, sıkıştırılabilen, kuvvet kalkınca eski haline dönen parça.TT'deki diğer bir anlamı hallaçların pamuk atarken kullandıkları alet.(MBTS,2006, s.3389)AT'deki farklı anlamları ise yazla sonbahar arasındaki en sıcak mevsim;Azerbaycan ağızlarındaki farklı anlamı ise gökkuşağı, kovsi-kuzeh: Garı nene yayın uzatadı(ADDL,2007,s.543).Kelimenin musiki sahasındaki ifade ettiği anlam : Keman, viyolonsel gibi çalgıları çalmaya yarayan, iki ucu arasında kıl gerili bir değnekten ibaret alet: *Ve ol ıklığçalacak nesne bir yay gerekdür. Gayet berk ağacdan ve ol yaya at kılın yay kirişi gibi dakmak gerekdür*. (Şirinova,2008, 94b/09)

KISALTMALAR

ADDL: Azerbaycan Dilinin Diyalektoloji Lüğeti

ADİL: Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti

AT: Azeri Türkçesi

ET: Eski Türkçe

KT: Kamus-ı Türki.

MBTS: Misalli Büyük Türkçe Sözlük

TT:Türkiye Türkçesi

KAYNAKLAR

1. Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1-3, İstanbul: Kubbelaltı Neşriyatı, Mart, 2006,
2. Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti I-IV cild, Şərq-Qərb, Bakı, 2006
4. Caferoğlu A. Anadolu İlleri Ağızlarından Derlemeler (Van, Bitlis, Muş, Karaköse, Eskişehir, Bolu ve Zonguldak İlleri Ağızları), Ankara, 1995,
5. Caferoğlu A. Güney Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar (Malatya, Elazığ, Tunceli, Gaziantep ve Maraş Vilayetleri Ağızları), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

6. Clauson, sir Gerard(1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish, Oxford, At the Clarendon Press.
7. Derleme Sözlüğü. Türk Dil Kurumu, cild:10 Ankara, 1978
8. Ergin Muharrem, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, Bayrak Yayınları, 20 baskı, 1994,s. 14.
9. Ergin, Muharrem, Azeri Türkçesi, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971,XI
10. Eyüboğlu ,İsmet Zeki,Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul,1998.
11. Gülensoy, Tuncer , Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, TDK, 2011.
12. Özkan Mustafa, Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, İstanbul, 1995, s. 100
13. Şemsettin Sami , Kamûs-ı Türkî, İstanbul 1978.
14. Şirinova, Zümrüt (2008). "Şükrullah'ın İlmi'l-Edvar'ı", (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeni Türk Dili Anabilim Dalı.
15. Tietze, Andreas , Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı, c.1. İstanbul 2002, s.747.
16. Yeni Tarama Sözlüğü, TDK, 1983.

UOT:82.0

ƏMİN ABİDİN “HECA VƏZNİNİN TARİXİ” MƏQALƏSİ HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Seyran QAYIBOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

sqayibov@beu.edu.az

Bakı, AZƏRBAYCAN

XÜLASƏ

Ədəbiyyatımızın qədim vəznə olan və misralardakı heca sayının bərabərliyinə əsaslanan heca vəzninin şeir-mizdə əruzdan daha əvvəlki bir dövrdə istifadə olunduğu əldə olunan nümunələrlə isbat olunmuşdur. Nümunə üçün, Qaşqarlı Mahmudun “Divanı”nda yer alan, ancaq məzmunu ilə on birinci əsrdən daha əvvəlki tarixi əhatə edən şeirlərdə görülməyən heca vəzninin mükəmməlliyi bu vəznin türklər arasında daha dərin tarixi köklərə malik olduğunu sübut edir. İslam dinin qəbulundan sonra, xüsusilə fars şeirinin təsiri ilə ədəbiyyatımızda əruzlu nümunələrin üstünlük qazanması əruz vəzninin arxa plana keçdiyi XIX əsrə kimi hecalı şeirlərin yazılmasına və oxunmasına qismən təsir göstərsə də, bu illər ərzində milli vəznə yazılan təsəvvüf və aşiq ədəbiyyatının gözəl nümunələrinin, bayatı, layla və s. kimi şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin mövcudluğu sənətkarların və eyni zamanda xalqın hecalı şeirlərə olan rəğbətini göstərir.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən siyasi hadisələr və bu çərçivədə formalaşan ədəbi proses heca vəzninə və hecalı şeirlərə olan marağı ciddi surətdə artırdı. Heca vəznli şeirlərin yazılması ilə yanaşı heca vəznə haqqında yazılan məqalə və oçerklər, söylənmə fikirlər, yaşanan mübahisələr “vəznə-millî”nin lazım olub olmadığı haqqında fikirlərin yaranmasına, bu vəznə yazılan şeirlərin məzmun və forma xüsusiyyətlərinin müzakirəsinə, ən əsası isə heca vəznin tarixinin araşdırılmasına maraq oyatmışdır. Heca vəznə haqqında yazıların hazırlanmasında heç şübhəsiz Türk tənzimat ədəbiyyatı ilə başlayan “əski-yeni” münaqişəsinin önəmli bir rolu var. Tənzimat şairi Akif Paşanın kiçik nəvəsinin ölümü haqqında qoşma şəklində yazdığı bir ağı ilə başlayan bu proses, Tənzimat ədəbiyyatı, ardı ilə Sərvəti-Fünün məktəbi, Fəcri-Ati və Milli ədəbiyyat ilə enişli-çuxışlı bir yol izləmiş, Məhəmməd Əmin Yurdaqlı, Ziya Göyaltı, Rza Tofiq Böyükbaşının yaradıcılığında əruza olan üstünlüyünü qorumuşdur. Bu proses Cümhuriyyət dövründə də davam edərək heca vəzninin əruza olan üstünlüyünü daha da dərinləşdirmişdir.

Ə. Abidin “Heca vəzninin tarixi” məqaləsi “Maarif işçisi” jurnalında çap olunanda məqalə müəllifi İstanbuldan yeni qayıtmışdı. İstanbulda oxuduğu dövrdə Türk ədəbi mühitini yaxından öyrənən, yaşanan mübahisə və münaqişələrə şahid olan Ə. Abid məqaləsində təbii olaraq Türk ədəbiyyatında tənzimatla başlayan, bu və ya digər şəkildə Azərbaycan, eyni zamanda Türk dünyasının digər coğrafiyalarında da görülməyən bir ədəbi prosesi işıqlandırmışdır.

Əmin Abidin “Heca vəzninin tarixi” məqaləsində Türk ədəbiyyatında bu mövzuda dilə gətirilən mülahizələrlə paralelliklik görülsə də, Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus xüsusiyyətlər daha qabarıqdır. Bu məruzədə o tarixdə yaşanan “heca-əruz mübahisəsi” kontekstində Əmin Abidin “Heca vəzninin tarixi” məqaləsi incələnməlidir.

Açar sözlər: Əmin Abid, ədəbi proses, şeir, heca, əruz.

НЕКОТОРЫЕ ЗАКЛЮЧЕНИЯ О СТАТЬЕ АМИН АБИДА «ИСТОРИЯ СЛогового РИТМА».

РЕЗЮМЕ

Было доказано, что древнейший слоговой ритм в стихотворных отрывках употреблялся в нашей литературе в более раннем периоде чем «аруз». Например, совершенство слогового ритма в стихотворных отрывках, которые по содержанию охватывают более ранний период чем одиннадцатый век можно встретить в «Диване» Гошгарлы Махмуда, что доказывает этот слоговой ритм имеет более глубокие корни среди турок.

После принятия Ислама, особенно под воздействием персидской поэзии, превосходство «аруза» в нашей литературе, и несмотря на то что он частично повлиял на написание и чтение слоговых стихотворений, в те годы были написаны образцы ашугской литературы «баяты», «лайла» (колыбельная), и др. образцы устной народной литературы. И это в свою очередь показывает симпатию народа к слоговым стихотворениям.

Политические события и формирующийся в этом контексте литературный процесс со второй половины XIX века, значительно увеличил интерес к слоговому ритму и слоговым стихотворениям. Наряду с напи-

санием словых стихотворений высказаны мнения, рассмотрены статьи о слововом ритме и самое главное расследована история возникновения словового ритма. В этом процессе важную роль играет конфликт "старое-новое" которое начинается с турецкой литературы. И начинается этот процесс со стихотворения поэта Акиф Пашы о кончине его младшего внука, продолжается со школой "Сервети Фунун", и берёт вверх над "арузом" в творчестве Мамед Амин Юрдагюль, Зии Гейяльп, Рзы Тофик Болукбашана. Этот процесс продолжался и в период «Республики» (Cuhuriyyet), и всё больше углубил преимущество над «арузом». Амин Абид недавно вернулся из Стамбула, когда была опубликовано его статья «История словового ритма» в журнале «Маариф Ишчиси». Изучая турецкую литературу, во время учёбы в Стамбуле и став свидетелем споров и конфликтов. Абид в своей статье освещал вечный литературный процесс, который возникал и в Азербайджанской и в Турецкой литературе.

Ключевые слова: Амин Абид, литературный процесс, слог, стихотворение, ритм.

SOME IDEAS ABOUT AMIN ABID'S ARTICLE CALLED «HISTORY OF SYLLABIC VERSE»

ABSTRACT

"Syllabic verse" is a poetic form having a fixed or constrained number of syllables per line and it is the oldest poetic form of Azerbaijan literature. It was proved that "syllabic verse" had been used before "Arabic prosody". For instance, poems in Mahmud al-Kashgari's dictionary (Dīwān Lughāt al-Turk) which describes history before 11th century were written by "Syllabic verse" and it indicates that this poetic form was used many years ago by Turkic people.

After the introduction of Islam and influence of Persian poetry "Arabic prosody" became superior. Although this situation continued till 19th century, during these years presence of some poems of sufism and minstrels such as bayatis, lullabies shows that poets and folk still demanded "syllabic verse". After 2nd half of the 19th century because of political issues interest to "Syllabic verse" had risen significantly. Not only poems were written by "Syllabic verse", also articles and essays were written, ideas were told and discussed. And because of this it was discussed that if "syllabic verse" was useful or not. Form and theme of poems which were written in this poetic form was also argued and history of "Syllabic verse" was started studying. Without a doubt, discussion of "old-modern" in Tanzimat period of Turkish literature had great impact over wrtings about "Syllabic verse".

First of all, Tanzimat writer Akif Pasha wrote an elegy about the death of his younger grandson and the process started and this trend was followed by another Tanzimat writers, "Serveti-Funun", "Fecri-Ati" and "National literature" writers and finally "Syllabic verse" took precedence of "Arabic prosody" in the works of Mehmet Emin Yurdakul, Ziya Gökalp and Rza Tofiq Bölükbaş. It also continued in the Republican literature period. When Amin Abid's article which called "History of Syllabic verse" was published in the journal of "Maarif işçisi", he had just come back from Istanbul. During his education in Istanbul he learned Turkish literature deeply and witnessed all discussions and arguments. Therefore, he brought to light a process which started in Turkish literature and followed by Azerbaijan and Turkic countires.

Although Amin Abid's article which called "History of Syllabic verse" shares some ideas with Turkish writers who wrote about "Syllabic verse", it shows more features of Azerbaijan literature. Amin Abid's article which called "History of Syllabic verse has been studied in the context of "syllabic verse-arabic prosody" argument in this lecture.

Key Words: Amin Abid, literal processing, poem, syllabic verse, arabic prosody.

Giriş

Vəzn, şeirdə ahəngi yaradan əsas ünsürlərdən biridir. Poeziyamızda əsasən iki vəzndən: heca və əruzdan istifadə olunduğu məlumdur. Hecanın milli xüsusiyyətə malik olduğu, ana dilinin qanunları əsasında formalaşdığı, əruzun isə İslam dininin qəbulundan sonra fars şeirinin təsiri ilə ədəbiyyatımıza daxil olduğu, qısa müddət ərzində poeziyamızda pərvəriş tapdığı bilinir. Əruzun klassik poeziyada özünə layiqli yer tutmasında hecanın əvəzsiz rolunun olduğu inkar edilmir. Belə ki, klassik poeziyanın ilkin örnəklərinin fe`Ul`ün / fe`Ul`ün / fe`Ul`ün / fe`Ul` qəlibi ilə yazılmasında 11 hecalı xalq şeirinin əhəmiyyətli rolu vardır.

Əruz vəzninin şeiriyyətdə yayılması ilə ədəbiyyatşünaslıqda iki vəzn arasında bəzən mülayim, bəzi dövrlərdə isə ədəbi proseslərlə əlaqədar olaraq olduqca sərt rəqabətin yaşandığı mə-

lumdur. Bu rəqabətin zaman-zaman "heca-əruz mübahisəsi"nə çevrildiyi, prosesin, xüsusilə, Osmanlı Türk ədəbiyyatında daha ciddi yaşandığı, bəhs olunan hadisənin dövrlərə uyğun olaraq sənətkarların əsərlərində də öz əksini tapdığı aparılan tədqiqatlarla gün üzünə çıxarılmışdır. Mübahisə haqqında professor Fuad Köprülü "Türk ədəbiyyatında aşiq tərzinin mənşə və təkamülü haqqında bir təcrübə" adlı məqaləsində: "Saz şairlərinin əksəriyyətlə istifadə etdikləri milli heca vəznə, klassik şairləri o qədər hiddətləndirmişdir ki, hətta (*klassik şairlər- kursiv bizimdir*) o vəznə ancaq təhqir və təzyif məqsədi ilə istifadə etmişdilər (6. s. 10) - deyir. Yenə F.Köprülü orta əsr təzkiyəçilərindən bəhs edərkən, onların xalq yaradıcılığına, eyni zamanda aşiq sənətinə olan laqeyd münasibətinin səbəbini xalq şeirinin vəznə olan hecanın yüksək təbəqə insanı tərəfindən zəif görülməsi ilə əlaqələndirir, hətta bəzi şairlərin şeirlərinin geniş xalq kütlələri tərəfindən oxunub başa düşülməsini özlərinə təhqir saydıqlarını (8. s.13-16) - bildirir.

Əruzun Türk şeirində istifadə edildiyi ilk dövrlərindən başlayaraq yaranan "heca-əruz rəqabəti" xüsusilə XIX əsr tənzimat ədəbiyyatı və sonrakı dövrün ədəbi proseslərində daha da kəskinləşmiş və bu rəqabət Türk ədəbiyyatında XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etmişdir. Ölbəttə, prosesin yaranmasında milli səpkidə yazılan şeirlərin rolu ilə yanaşı dövrün ictimai-siyasi hadisələrin təsiri də inkar edilmir.

Türk ədəbiyyatının qeyd olunan dövrlərində yaşamış sənətkarların, istərsə də ədəbi prosesə daxil olanların bu və ya digər şəkildə özlərini bu mübahisənin tərəfi olaraq gördüklərini, müxtəlif formalarda yaşanan rəqabətə fikir bildirdiklərini söyləmək mümkündür.

"Heca vəzninin tarixi" məqaləsinin yazılması haqqında

Əmin Abidin "Heca vəzninin tarixi" məqaləsi üslubu, məzmunu və yazıldığı tarixi nöqtəyi-nəzərdən Türk ədəbiyyatında yaşanan bu prosesi üstüörtülü şəkildə özündə əks etdirir, başqa sözlə məqalə müəllifi prosesdə tərəf olaraq iştirak edir. Məqalənin yazıldığı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında "heca-əruz mübahisəsi"nin olmaması, Abidin İstanbuldan qayıtdıqdan bir il qədər qısa müddət ərzində bu mövzuya həcm etibarı ilə olduqca geniş məzmunlu məqalə həsr etməsi ondan xəbər verir ki, müəllif Türk ədəbiyyatında yaşanan prosesləri yaxından izləmiş, prosesin iştirakçısı olan müəllimi Fuad Köprülünün və poeziyada əqidədaşı olan milli ədəbiyyatçıların təsiri ilə bu mövzuda bir məqalə yazmaq ehtiyacı hiss etmişdir. Xüsusilə, Fuad Köprülünün "Türk ədəbiyyatında aşiq tərzinin mənşə və təkamülü haqqında bir təcrübə" məqaləsi ilə Ə. Abidin "Heca vəzninin tarixi" məqaləsi məzmun və mündəricə baxımından müqayisə edildiyində bu təsirin və əlaqənin yaxınlıq dərəcəsi meydana çıxacaqdır. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Abidin məqaləsinin üslubu və strukturu ondan xəbər verir ki, müəllif məqaləyə İstanbulda yaşadığı dövrdə başlamışdır. Məqalədə müəllif hecanın təşəkkül və inkişaf yolu ilə yanaşı "heca-əruz mübahisəsi"nə geniş yer ayırmışdır.

Məlumdur ki, Türk ədəbiyyatında şeirin əruzda və yaxud hecada yazılması məsələsi klassik poeziyada zaman-zaman dilə gətirilsə də, bu məsələ ilk dəfə elmi üslubda üstüörtülü olaraq tənzimat şairi Ziya paşanın "Şeir və inşa" məqaləsinin nəşri ilə başlayır. Müəllif vəznin dil, xüsusilə şeirin dili üzərində olan təsirindən bəhs edərkən heca vəznin adını çəkmədən xalq şeirinin üslubuna toxunur, Türk xalqının əsl poeziyasının "Xalq şeiri" olduğunu Necatinin, Bakinin, Nəfinin, Nədimin şeirlərinin Osmanlı şeiri olmadığını, başqa ifadə ilə divan ədəbiyyatını, yəni əruzunu rədd edir. Ziya paşa daha sonra yazdığı "Xərəbat" adlı əsərinin müqəddiməsində klassik poeziyaya olan rəğbətini təkrarlasa da "Şeir və inşa" məqaləsi Türk şeirinin vəzn məsələsini üstüörtülü olaraq dilə gətirən ilk yazılı nəşr olaraq ədəbiyyat tarixində qeyd olunur (10; 6, s. 41-47).

Türk ədəbiyyatında vəzn məsələsinin meydana çıxmasında Akif paşa ilə başlayan hecalı şeir yazma ənənəsinin və Ziya paşa, Namiq Kamal, Əbdülhəqq Hamid Tarxan, Rəcaizadə Mahmud Əkrəm, Tofiq Fikrət kimi dövrün məşhur ədiblərinin poeziyaya müxəlif səpkidə yanaşmalarının müstəsna rolu vardır. Məsələn Namiq Kamal "Təxribi-xərabat" əsərində heca vəzninin adını çəkərək: "Türkçənin evzanı əvvəl barmak hesabı imiş, fərisiyə təqlid olmuş. Arada efilə-tefilə hasil olmuş, vəzni bozmuş, lisan fəsatından düşmüş" (6. s. 48)-deyərək əruzun Türk şeirinə uyğun olmadığını bu səbəbdən Türk şairlərinin klassik üslubda yazdıqları şeirlərdə uğur əldə etmədiklərini bildirir. Namiq Kamal dolayı yolla "şeir heca vəznində yazılmalıdır"-fikrini Əbdülhəqq Hamidə və İrfan paşaya yazdığı məktublarında təkrarlayır. (6, s. 53). Namiq Kamal Hamidə yazdığı məktubunda: "Mənzum sözə o qədər həvəsin var ki, bir kərə təbiətini (*istedadını- kursiv bizimdir*) bizim barmaq hesabı ilə şey yazmağa sövq et"-deyir (6. s. 60; 9, s.150).

Türk ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə heca-əruz məsələsini ayrı bir mövzu olaraq ələ alıb incələyən Osmanlı münəvvəri İbnürrəşad Əli Fərrux "Miratı-Aləm" jurnalında çap etdirdiyi "Evzanı-milliyənin tərki ilə evzanı-əruziyyənin qəbulu" adlı məqaləsində "Evzanı-milliyə yaxud hecaiyə-ki lisanımızın 600 sənəlik bir yadigarıdır-əcdadımızın Mavəraünnəhiri seyli-xuraşan gibi keçdikləri zaman lövhəyi-cahangiranələrinə itti haz etdikləri bir miqyası müqəddəsdir"-deyərək Türk dilinin 600 illik yadigarı olan heca vəznini milli vəzn olaraq qəbul edir (6. s. 69; 9, s.149).

İbnürrəşad məqaləsindən sonra Türk ədəbiyyatşünaslığında Vələd Çələbinin, Cövdət paşanın, Nəcib Asimin, Manastrlı Rifətin və digərlərinin hecanın Türk şeirinin əsl vəzni; "evzanı-milliyə"si olduğunu ifadə edən yazıları çap olunur. Türk ədəbiyyatında "heca-əruz mübahisəsi" Məhəmməd Əminin (Yurdaqlı) 1898-ci ildə "Türkcə şeirlər"adlı kitabının nəşrindən sonra daha da vüsət alır. Məhəmməd Əmin kitabın girişinə "doğru yoldamı yürüyürəm, yoxsa uçurlara düşəcəyəm" sualı ilə müraciət etdiyi R.M. Əkrəmdən, Ə.H.Tarxandan, Ş. Samidən, R. Tofiqdən, F. Nəcibdən aldığı cavab məktubları da girişə əlavə edərək, məktublardan əldə etdiyi "böyük iş başardığı", "Türk şeirini yüksəklərə qaldırdığı" fikrini cəmiyyətə bəyan edir. Məhəmməd Əminin "Türkcə şeirləri" ədəbi çevrələrdə əks-səda yaratdığı kimi "heca-əruz mübahisəsi"ni daha da kəskinləşdirir (6. s. 69; 9, s.149). "Heca-əruz mübahisəsi" XX əsrdə də, Əmin Abidin İstanbulda oxuduğu dövrdə də davam etmiş, Yahya Kamal, Cənab Şəhabəddin, Orxon Seyfi, Yusif Ziya, Rza Tofiq Bölükbaşı kimi sənətkarlar bir növ bu prosesin içində yer almışlar. Əmin Abidin müəllimi olan prof. Fuad Köprülü də "heca-əruz mübahisəsi"ndə önəmli rol almış, ilk əvvəl əruzun, daha sonra isə hecanın Türk şeirinin vəzni olması gərəkliliyini müxtəlif əsərlərində dilə gətirmişdir.

"Heca vəzninin tarixi" məqaləsinin struktur xüsusiyyətləri

"Heca vəzninin tarixi" məqaləsinin strukturu şərti olaraq 3 hissədən ibarətdir. Ə. Abid məqalənin giriş hissəsində "dil-vəzn" əlaqəsindən, heca vəzninin formalaşma prosesindən, ilk ədəbi mətnlərdə: dastanlarda, "Dədə Qorqud" boylarında "Divani-lüğət-it-türk"də mənzum parçalarının vəzn xüsusiyyətlərindən danışır: "Vəzn dilin məhsuludur, hər ictimai zümrənin, öz ilk şeirinə verdiyi ahəng, dilinin ümumi ahəngindən ayrılan "ənsar element"lər məcmusudur. Türklərin şeir musiqisini axtarmaq üçün nə Ərəbistanın qızgın çöllərinə, nə də İranın tozlu ovalarına getmək lazım deyildir. Sözlərin dilimizə çevrilməsi bunun fəlsəfəsini anlamaq üçün yetişər" (3. s. 38)- deyən müəllif heca vəznini təkamülündə vəznli nəsrədən hecaya keçidi, atalar sözü və Orxon abidələrindəki mətnlərdən nümunələr gətirərək izah edir, Mahmud Qaşqarlının divanında yer alan mənzum parçalar əsasında heca vəzninin forma xüsusiyyətlərindən danışır.

Məqalənin ikinci hissəsində müəllif Türklərin İslam mədəniyyəti dairəsinə girmələri ilə formalaşan yeni ədəbiyyat texnikasından bəhs edir. “Əruz vəznini ilk dəfə aristokrat sinfində bəldirdi” (3. s. 47)-deyərək saray ətrafında formalaşan klassik ədəbiyyatın mahiyyət və məzmunundan, əruzun yavaş-yavaş heca üzərində qazandığı üstünlükdən, bu üstünlüyə baxmayaraq təkkə və aşığı ədəbiyyatının əruz qarşısındakı dirənişindən danışan Abid məqaləsində: “Əruz vəznini saray ətrafında vücuda gələn bütün mənzum məhsullara zəminə olarkən, heca vəznini də çadır ədəbiyyatı sahəsində qiyməti azalmağa üz tutmaqla bərabər, kendi təbii seyrində davam edirdi; hətta bu vaxta qədər əvami və təşkilatsız bir tərzdə irəlilərkən əruzun sarayına müqabil özünə təkyəyi müdafiə mərkəzi bulmuşdu” (3. s. 47)- cümləsi ilə bir tərəfdən Türk şeirində hecanın inkişaf dinamikasına təmas edərkən, digər tərəfdən vəznin özünü qorumaq üçün təkkələr ətrafında təşkilatlanmasından, səfərbər olmasından, başqa ifadə ilə əruza qarşı duruş gətirməsi üçün axtarış içərisində olmasından bəhs edir. Müəllif Əhməd Yəsəvi, Yunus Əmrə, Şah Xətai kimi sufilərin fikirlərini xalqa çatdırmaq üçün hecalı şeirləri ən təbii vasitə olaraq görməsini isə belə izah edir: “Müsəlmanlığın inkişarından sonra bizzat islam dininin və onun əks-əlməmindən ibarət olan təsəvvüfün rəvac bulması üçün müəyyən təşkilat şəklində qurulan təkkələr ətrafında yaradılmağa başlanan ədəbiyyatın şeiri isə heca vəznini qəbul etdi. Ancaq bu təşkilat sayəsində heca vəznini yazılı ədəbiyyat sahəsində əruzla mücadələyə davam edə bildi. Türkçəliyin ümumi xarakteri göz önünə gətiriləcək olursa, heca vəzninin onlarca məqbul görünməsinin mənası kolaylıqla anlaşılar. Qayəsi daha böyük bir əksərinə məfkurəvi təlqinlərlə təsir etmək olan təkyə təşkilatı, xalq ruhunu nəzərə almaq və xalq ədəbiyyatı elementlərini istifadə etmək məcburiyyətində idi. Bunun üçün təkyə şeiri milli xalq vəznini olan heca ilə yaradılırdı” (3. s.47-48) Bu cümlələr Ə. Abidin bu məqaləni yazmasında məqsədinin sadəcə heca vəzninin tarixini araşdırmaq olmadığını, eyni zamanda əruzun Türk şeirinə gəldiyi ilk tarixdən etibarən yaşanan “heca-əruz mübahisəsi”nə də işıq tutması ilə əlaqədardır. Digər tərəfdən hecanın Türk poeziyasında varlığını qorumasında aşığı şeirinin önəminə işarə edən müəllif aşığı Kərəmin vəznin inkişafındakı roluna təmas etdikdən sonra Anadoluda yetişən Qaracaoğlanın, Aşığı Ömər, Gövhərin, Dərdlinin, Quloğlunun şeirlərindən nümunələrlə bu (3. s. 56-58) “şairlər sayəsində heca vəznini bitkin bir hal aldı” (3. s. 56) – deyir.

“Heca vəzninin xalq arasında başlı-başına bir ədəbiyyat yaratması, sarayların məddah ədəbiyyatının xoşuna gitmiyordu. Ərəb və əcəm harslarının nöqtəsi-nöqtəsinə Türk səciyəsinə tətbiq etməyə çalışan şolastik aristokrat sinfi, aşağı xalq təbəqəsinin də onları nümunə ittixaz etməsinə tələb ediyordu. Hətta heca vəzninə xaneyi-təbii xarab eyləyən bir qüvvət kimi baxan Vehbilerin hücumları da az olmadı” - (3. s. 58) - deyən müəllif məqalənin üçüncü hissəsində keçid edərkən klassik şairlərin heca ilə əsər yazan sənətkarlara olan hücumuna şair Vehbini adını misal göstərir. Ancaq bu hissəyə başlarkən Əmin Abid siyasi və ictimai hadisələr işığında XVII əsrdən etibarən ədəbiyyatda klassik ədəbiyyat-xalq ədəbiyyatı yaxınlaşmasını da göz ardı etmədən Osmanlı ədəbiyyatından Nədimin, Azərbaycan ədəbiyyatından isə Vəqifin yaradıcılığını nümunə olaraq göstərir. Məqalənin sonunda müəllif Qərbin təsiri ilə formalaşan, yeniləşməyə üz tutan Türk ədəbiyyatında yuxarıda bəhs etdiyim “Tənzimat” və “Sərvəti-fünun” dövrlərindəki “heca-əruz mübahisəsi”nə təmas edir. Ə. Abid Avropa tərzli Türk ədəbiyyatının ilkin dövrlərində keçmişdə olduğu kimi hecalı şeirlərə rəğbət olmadığını belə izah edir: “Avropaçılıq şeirin mövzusunun və ümumi görünüşünü dəyişdirdiyi halda, vəzn nöqtəyi-nəzərindən bir təsir etmədi. Əski sarayın ənənələri davam etdirildi. Heca az çox işlədilməklə bərabər, əruz ədəbi mənzum nəşriyyatın haman haman yeganə vəznə oldu” (3. s. 60). Milli ədəbiyyat dövrünün böyük şairi Məhəmməd Əminin hecalı şeirlərinin Türk ədəbiyyatında yaratdığı yeni ruhu

"Türkiyədə şair Məhəmməd Əminin zühurundan sonradır ki, öncə Türkiyədə, sonra bizdə heca vəznini istifadə etməyə başladı. Bu dəfə Şərqi Oğuz şeirindəki heca - əski ədəbiyyatımızın təkamülü nəticəsində təsiri altında bulunmaq bərabər – şair Məhəmməd Əminin hecasının tətbiqi deməkdir" (3. s. 60) -cümlələri ilə izah edən müəllif həm Türkiyədə, həm Azərbaycanda "Şair Məhəmməd Əmin kəndisinə qədər istifadə edilən heca vəznlərinə bir çox vəznlər əlavə etdi" (3. s. 60).

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, Əmin Abidin "Heca vəzninin tarixi" məqaləsi həm həcmi, həm də üslubu baxımından prof. Bədirxan Əhmədovun da qeyd etdiyi kimi "monoqrafik tədqiqat xarakteri daşıyır" (3. s. 16). Geniş həcm sahib olan bu məqalədə müəllif "şeirimizin Orxon abidələrində, Qaşqarlı Mahmudun "Divani-Luğatit-Türk"ündə, Balasaqunlulu Yusifin "Qutadqu bilik"ində, Əhməd Yəsəvinin "Divani-Hikmət"ində, "Kitabi-Dədə Qorqud"da olan nümunələrini orta əsr sairələrinin şeirləri ilə müqayisə edərək bu tədqiqatı dövrümüzə qədər gətirib çıxarır" (2) Müəllifin məqaləsində tədqiqatın obyektini olaraq seçdiyi hecanın sadəcə təşəkkül tarixini öyrənmir, eyni zamanda nümunələr əsasında vəznin ədəbiyyatda göstərdiyi inkişaf dinamikasından, təkamülündən, bu vəzndə oxunan şeirlərin Türk həyat fəlsəfəsi ilə olan əlaqəsindən, eləcə də təkkə və aşığı şeirinin yazılmasının səbəb və mahiyyətindən, üstüörtülü olaraq isə "heca-əruz mübahisəsi" kontekstində hecanın milliliyindən bəhs edir. Bütün bu cəhətləri ilə 91 il bundan əvvəl yazılmış bu məqalənin ədəbiyyatşünaslığımız üçün olan əhəmiyyətli bir daha təsdiqlənir. Məqalənin nəzəri, tematik və sistematik dolğunluğu isə 29 yaşında olan müəllifin hazırlığından, Azərbaycan ədəbiyyatından xəbərdar olduğu qədər türk ədəbiyyatının da usta bilicisi olduğundan xəbər verir.

QAYNAQLAR:

1. Cem Dilçin, Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Ankara 1983
2. Əli Şamil.Əmin Abid Yunus İmrə Haqqında,
<https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bmin-Abid-Yunus-%26%23399%3Bmr%26%23601%3Bhaqq%26%23305%3Bnda.htm>
3. Əmin Abid (Əhmədov). Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi, Bakı, Elm və təhsil, 2016.
4. Əmin Abid. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
5. Gültəkin-Əmin Abid. Buzlu cəhənnəm. Şerlər. Bakı, "Günəş" nəşriyyatı, 1999.
6. Hasan Kolcu. Türk Edebiyatında Hece-Aruz Münakaşaları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1989.
7. Mehmet Fuad Köprülü Edebiyat Araştırmaları I,Ötüken, İstanbul,1989. s. 125-127;
8. Mehmet Fuad Köprülü. Türk Saz Şairleri. 3 ciltte, I c., Ankara: Güven Matbaası
9. Nureddin Albayrak. Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, C.17.
10. Ziya Paşa. "Şiir ve İnşa". <https://www.turkedebiyati.org/siir-ve-insa-ziya-pasa.html>

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Journal- Philology and Pedagogy" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (journal@beu.edu.az) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric conapeetes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie John Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Application of Information – Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University" Filologiya və pedaqogika - əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötərzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
8. **Şəkil, rəsm, grafik və cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlün üstündə yazılmalıdır.
9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərzə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzülməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.

Nümunələr:

- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.

10. **Səhifə ölçüləri:** üstdən 2.8 sm, altdan 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Filoloji ve Pedagoji" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (journal@beu.edu.az) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Re-sim ve grafiklerin yazıları onların alt kısımda yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.

8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15].

Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayevev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomerik and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kitap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyük-lükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesa-fesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamanı posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Филология и педагогика публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjayevev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Appligation of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. *"Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision"*, Baki,01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Pala-tino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.